

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI

M MIPA

'O E

FALE ALEA 'O

TONGA

FIKA	1
'AHO	T site, 07 Sune 2016

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI M MIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Tu'ivakan
Tongatapu

'Eiki Fakafofonga N pele, Vahefonua

Hou'eiki Minisit Kapineti

'Eiki Pal mia

'Eiki Tokoni Pal mia

'Eiki Minisit Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula
& Kau Tau 'a 'Ene 'Afi

'Eiki Minisit Pa'anga & Palani Fakafonua

'Eiki Minisita Ngaahi Ng ue Fakalotofonua

'Eiki Minisit Fefakatau'aki, Ngaahi Ng ue 'a e Kakai
& Polisi, Pil sone, Tamate Afi

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H ai & Tute

'Eiki Minisit Lao

'Eiki Minisita Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai
Fakahau

'Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

'Eiki Minisit Mo'ui

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata

Samuela 'Akilisi P hiva
Siaosi Sovaleni.

Lord Ma'afu Tukui'aulahi
Dr. 'Aisake Valu Eke
Fe'ao Vakata

Dr. P hiva Tu'i'onetoa
T vita Lavemaau
Sione Vuna Fa'otusia
S misi Taulangi

Poasi Mataele Tei
Dr. Saia Ma'u Piukala
Semisi Lafu Sika

Hou'eiki Fakafofonga N pele

Lord Tu'i' fitu

Lord Vaea

Lord Tu'ilakepa

Lord Tu'iha'angana

Lord Tu'iha'ateiho

Lord Nuku

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Tongatapu

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Vava'u.

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 1 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele Fika 2 Ha'apai

'Eiki Fakafofonga N pele 'Eua

'Eiki Fakafofonga N pele Ongoniuva

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Fika 4 Tongatapu

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Mateni Tapueluelu

Vili Manuopangai Hingano

Veivosa *Light of Life* Taka

S miu Kuita Vaipulu

Fakahokohoko

Fale Alea ‘o Tonga.....	6
Lotu	6
Fakanofu ‘Eiki Minisit Takimamata & Ngaahi Ng ue Lalahi	6
Ui ‘a e Fale	6
Poaki	6
Me’a ‘a e Sea.....	7
Fokotu’u Fakafofonga Ha’apai 12 ki he Sea K miti Kakato.....	7
Fokotu’u N pele Havea Tu’iha’angana ki he Sea K miti Kakato	7
Fakafoki N pele Tu’iha’angana hono fokotu’u ia ki he Sea K miti Kakato	7
Fokotu’u Fakafofonga Fika 9 Tongatapu ki he Sea K miti Kakato	8
P loti’i tu’unga ki he Sea K miti Kakato	8
Me’a fekau’aki mo e tali e T Folofola.....	9
Mahu’inga taaimu’a kau Memipa he teke mo’uilelei	11
Fakama’ala’ala ki he kakano ‘Esitimeti 2016/2017	12
Ko e Lao Fakaangaanga ki he ‘Esitimeti Fakaangaanga 2016/2017	14
Me’a ‘a e Sea.....	15
Fakama’ala’ala fakalukufua ‘Esitimeti 2016/2017	16
Taumu’a ola 1 ki he tu’unga faka’ekonomika	16
Toe lelei ange tu’unga falala’anga mai ki Tonga ni kau ‘inivesitoa	18
Faka’ilonga lelei he tafa’aki ngoue & toutai	18
Faka’ilonga lelei he totongi laiseni ki he fekumi makakoloa.....	19
Tokanga ki he lahi h koloa mai mei muli.....	19
Kaveinga ke fakapalanisi langa fakalalakala.....	19
Polokalama ke fakatupulaki anga e nofo.....	20
Polokalama ke tokonia e ako.....	20
Tokangaekina ma’u ng ue to’utupu	20
Polokalama tokangaekina kau toulekeleka	21
Ma’u v henga m l l kau ‘ofisa kolo & pule fakavahe	22
Mahu’inga ke fakatupulaki pule lelei & pule ‘a e Lao.....	22
Tokanga ki he ivi totonu fakapa’anga ‘a Tonga makehe mei he tokoni	23
Fie ma’u ki he ngaahi ng ue lalahi.....	25
Tokanga ki he ngaahi tu’u’anga satelaite Tonga he vava’	26
‘Esitimeti ki he sipoti 2019	26
Tokanga ki he tu’unga teuteu ki he Sipoti 2019.....	27

Kaveinga 6 ke tokangakina koloa e fonua	28
Kaveinga ki he v Tonga mo muli	28
Vahevahe ‘Esitimeti ki he ta’u fakapa’anga hoko	31
Ngaahi ng ue lalahi ki he ta’u fakapa’anga hoko	31
Fakaikiiki ki he pa’anga ng ue Pule’anga.....	32
Tokanga ki he polis Pule’anga ki he pa’anga tokoni ki he langa fakalalakala.....	32
‘Ikai ha t naki tukuhau fo’ou ki he ta’u fakapa’anga ka hoko.....	33
Tu’unga ‘i ai e n ‘a e Pule’anga	33
Tu’unga pa’anga talifaki e fonua	35
Mahu’inga sio ki he koloa pisinisi Pule’anga	35
Fokotu’u ‘oua tali fakamatala patiseti fakalukufua.....	38
Tokanga ki he ikai tokangaekina e Patiseti ‘a motu.....	38
Tali Pule’anga ki he kaha’u lelei ma’a Ha’apai	39
Mon ‘ia & fakalelei v henga kau ‘ofisakolo & pule fakavahe	42
Fehu’ia tu’unga ‘i ai ng ue ki he faleako ‘ato <i>asbestos</i> Vava’u	43
Tokanga ki he uesia kovi ‘initaneti	45
Tokanga ki he 3 miliona vahe’i langa fale Kasitomu.....	46
Tokanga ki he ‘ikai vahevahe tatau vahe tokoni ki Tokelau.....	47
Tali Pule’anga ki he ngaahi lelei he ‘initaneti.....	47
Tu’unga e vai ‘a Niuafou’ou	50
Tokanga ki he mahino tupu e ng ue faka’ekonomika e fonua.....	51
Fakafiem lie tu’unga holo totongi koloa	53
Tui ‘oku hala peh holo totongi koloa	54
Tokanga ke vahevahe fakapotopoto koloa & pa’anga e fonua	54
Tokanga ki he 3 miliona vahe’i ki he langa fale Kasitomu.....	55
Tali ki he falemahaki ‘o Niuatoputapu & Ha’apai mo Vava’u	57
Kelesi.....	57
Fakam ‘opo’opo Feme’aki Fale Alea ‘o Tonga	57

Fale Alea ‘o Tonga

Taimi: 1000 –1010

S tini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisit Pa’anga, me’a mai.

Lotu

(Na’e fakahoko ‘e he ‘Eiki Minisit Pa’anga, Hon. Dr. ‘Aisake Eke, ‘a e lotu kamata ‘a e Falé ki he ‘aho ni mo e kamata’anga ‘o e to’u Fale Alea, 2016.)

Fakanoho ‘Eiki Minisit Takimamata & Ngaahi Ng ue Lalahi

‘Eiki Sea: M 1 . ‘Eiki Minisit Ngaahi Potung ue Lalahi.

<001>

Taimi: 1010-1020

‘Eiki Sea: Koe’uh ko e Minisit fo’ou p ko hono fakafuakava’i ‘e he Fale pea ‘oku tataua ia pea mo e kupu 83 ‘etau Konisit tone angimui mai “ ‘Oku ou fuakava ni ‘i he ‘ao ‘o e ‘Otua, te u talangofua mo’oni ki he ‘Ene ‘Afio ko Tupou V1 ko e Tu’i totonu ‘o Tonga. Pea te u tauhi m ’oni’oni mo haohaoa ‘a e Konisit tone ‘o e Pule’anga Tongá, pea faitotonu mo m ‘oni’oni ‘a e lakanga mo e ng ue ‘o e Fale Aleá.

M 1 pea ko ia ‘Eiki Minisit Ngaahi Potung ue Lalahi ‘oku tali lelei ‘a e fakanoho ‘a e Feitu’u na ke hoko atu ‘a e ng ue ‘a e Pule’anga, m 1 .

M 1 kuo lava ia, kole p mu’a ki he Kalake ke fai mai ‘etau tali ui

Ui ‘a e Fale

Kalake T pile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea ‘o Tongá, tapu mo e ‘Eiki Minisit Fonuá mo e Hou’eiki Minisit . Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga N pelé kae ‘uma’ e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, kae ‘at ke fakahoko hono ui e Fale ni ki he pongipongi ni, ‘aho T site 7 ‘o Sune 2016.

Poaki

‘Eiki Sea ko e ngata’anga ia e tali ui ‘o e Fale ko e ‘Eiki Pal mia ‘oku poaki me’a t mui mai. Ko e ‘Eiki Tokoni Pal mia ‘oku poaki folau he fatongia faka-Pule’anga pea peh ki he ‘Eiki Minisit Fefakatau’aki, Ng ue ‘a e Kakai, Polisi, Pil sone mo e Ng ue T mate Afi ‘oku poaki mo ia ‘oku folau. Ko e ‘Eiki M mipa p ‘e taha ‘oku te’eki ke me’a mai k ko e tui ‘oku ne me’a t mui mai p ‘Eiki Sea m 1 ‘aupito.

Me'a 'a e Sea

'Eiki Sea: M l . tapu mo e 'afio 'a e 'Otua Mafimafi 'i hotau lotolotonga, tapu ki he 'Ena 'Afifió, Kingi Tupou VI kae 'uma' 'a e Ta'ahine Kuiní mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Tapu foki ki he 'Eiki Minisit Fonuá mo e Tau Malu'i Fonuá kae 'uma' 'a e Hou'eiki Minisit e Kapinetí, fakatapu atu foki ki he Hou'eiki Fakafofonga N pele e fonuá kae 'uma' e Hou'eiki Fakafofonga e Kakaí. Pea m l mu'a ho'omou laum lie lelei koe'uhí ko e to'u Fale Alea 2016, pea 'oku 'i hena p foki 'etau Patiseti, k ko e me'a p 'e taha ke fakatokanga atu ki he kau Hou'eiki Minisit moutolu ko ena 'oku folau, 'ai p mo 'omai 'a e Tu'utu'uni Kapineti ke u sio ki ai he 'oku 'ikai ke mou tohi mai p 'oku mou folau, ko e me'a 'oku 'omai 'a e Tohi Tu'utu'uni 'a e Kapineti koe'uh ke mahino p he 'oku mou kei hoko ko e M mipa Fale Alea, tau kehe foki 'etau liliu he ngaahi 'aho ni 'oku mou fili atu moutolu ki he *Executive* mei he Fale Alea, pea ko ia ko e fakatokanga p kia kimoutolu Hou'eiki Kapineti, pea ko ia 'oku 'ikai ke tau toe l l a, kae tuku mu'a koe'uh kuo 'alu 'etau Sea K miti Kakato...

<003>

Taimi: 1020-1030

'Eiki Sea:... pea ko ia 'Eiki Minisit , pea 'oku fie ma'u ke toe fili 'etau Sea 'o e K miti Kakato. Pea ko ia 'oku tuku atu ki he Fale, ke 'omai mu'a ha fokotu'u. 'Eiki N pele Ha'apai.

Fokotu'u Fakafofonga Ha'apai 12 ki he Sea K miti Kakato

Lord Tu'iha'ateiho: Tapu p mo e Feitu'u na Sea. Kole ke u h fanga p 'i he ngaahi fakatapu na'e kamata'aki hotau Fale 'i he 2016. Fakafeta'i p ki he 'Eiki 'o e langi 'i hono toe 'omai mo fakaivia kitautolu ke tau fakahoko hotau fatongiá. Ko u fokotu'u atu 'a e Fakafofonga Ha'apai Fika 12, ke Sea he K miti Kakato. M l Sea.

'Eiki Sea: Poupou! 'Oku toe 'i ai ha fokotu'u? 'Eiki Minisit T naki Pa'anga!

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Fakatapu ki he Hou'eiki 'o e fonua, 'Eiki Pal mia kae 'uma' 'a e Hou'eiki Minisit , peh ki he Fakafofonga 'o e Kakai. Tau fakafeta'i p 'Eiki Sea, 'i he pongipongi ni hang ko e lotu lelei kuo tau kamata'aki, 'i he tauhi lelei kuo fai ma'a tautolu pea tau a'usia 'a e kamata'anga 'a e to'u faka-Fale Alea ko eni, mo hono ngaahi pole he ta'u ni.

Fokotu'u N pele Havea Tu'iha'angana ki he Sea K miti Kakato

'Eiki Sea, ko e fokotu'u 'oku fai atu ko e fokotu'u atu ki he Hou'eiki N pele ko eni 'o Ha'apai, N pele Havea Tu'iha'angana ke hoko ia ko e Sea ia 'i he K miti Kakato. M l .

Fakafoki N pele Tu'iha'angana hono fokotu'u ia ki he Sea K miti Kakato

Lord Tu’iha’angana: Sea, tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Hou’eiki Fale ‘o Tonga. Sea, hang p ‘oku ke mea’i ko e me’a foki eni na’e ‘osi mahino kuo fakanofu Minisit ‘a e Sea ‘o ‘etau K miti Kakato, pea ko u tui na’e ‘osi fai p ‘a e talatalanoa ‘a e Hou’eiki ki he me’a ni fekau’aki mo e tokotaha ke fokotu’u. Pea na’e ‘i ai ‘a e feme’a’aki ‘a e t pile ko eni, ‘a e Hou’eiki pea ko u faka’apa’apa mo fakam l ki he fokotu’u mai, pea na’e ‘i ai ‘a e kau Fakafofonga na’a nau fakafelongoaki mai ‘aneuhu ‘i he’eku lava mai ‘aneuhu ‘o fakahoko mai pea ko u faka’apa’apa na’e fai ‘a e talatalanoa pea na’e ‘i ai ‘a e ngaahi ‘uhinga ‘a e t pile ko eni ‘a eni na’e fokotu’u atu ai ‘e he Fakafofonga N pele ‘o Ha’apai. Ko ia fakafoki atu kae hoko atu p ‘a e fokotu’u ‘a e Fakafofonga N pele ‘o Ha’apai. M l Sea.

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisit

Fokotu’u Fakafofonga Fika 9 Tongatapu ki he Sea K miti Kakato

‘Eiki Minsit Tanaki Pa’anga H Mai: M l Sea, ‘a e ma’u faingamalie. Ko eni Sea, kuo fakafoki mai ‘e he ‘Eiki N pele ‘a e fokotu’u kuo fai. Ko u kole atu ke fokotu’u atu ‘a e Fakafofonga ‘o e Kakai Fika 9 ‘a Penisimani Fifita ke hoko ia ko e Sea ‘o e K miti Kakato.

‘Eiki Sea: Poupou! M l ! Sai ko e fokotu’u ‘e ua. Ko e Tongatapu Fika 9 kuo fokotu’u mai. Ko ia ‘oku loto ke hoko ‘a e Tongatapu Fika 9 ko ‘etau Sea K miti Kakato, k taki ‘o hiki ho nima. Kalake k taki ‘o lau mai.

P loti’i tu’unga ki he Sea K miti Kakato

Kalake T pile: ‘Eiki Sea, ‘oku loto ki ai ‘a M teni Tapueluelu, Penisimani ‘Epenisa Fifita, Veivosa *Light of Life* Taka, ‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi mo e Takimamata, ‘Eiki Minisit Mo’ui, ‘Eiki Minisit Ngoue, ‘Eiki Minisit ki he Pa’anga H Mai mo e Tute, ‘Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisit Fonua, ‘Eiki Pal mia , ‘Eiki Minisit Pa’anga, ‘Eiki Minisit Lao, ‘Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga.

‘Eiki Sea, ‘oku loto ki ai ‘a e toko hongofulu-ma-tolu (13).

‘Eiki Sea: M l . Ko ia ‘oku loto ke tali ke Sea K miti Kakato ‘a e M mipa Fika 12 mei Ha’apai, k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a: Vili Manuopangai Faka’osihingano, S miu Kuita Vaipulu, ‘Eiki N pele Fusitu’a, ‘Eiki N pele Tu’iha’ateiho, ‘Eiki N pele Tu’iha’angana, ‘Eiki N pele Nuku, ‘Eiki N pele Tu’ilakepa, ‘Eiki N pele Vaea, ‘Eiki N pele Tu’i’ fitu.

Sea, ‘oku loto ki ai ‘a e toko 9.

‘Eiki Sea: M l . Pea ko ia Hou’eiki Tongatapu Fika 9 kuo hoko ia ko ‘etau Sea K miti Kakato.

Kole atu p mu’a ki he ongo m mipa na’a mo me’a atu ‘o fakahoko ‘a e Tali Folofola ke me’a mai. M mipa Fika 12 ‘o Ha’apai.

Me'a fekau'aki mo e tali e T Folofola

Vili Hingano: M l 'aupito Sea, 'a e ma'u faingam lie. Kole ke u fakatapu ki he 'Otua Mafimafi 'oku ne 'Afio 'i hotau lotolotonga. Tapu ki he Tama Tu'i ko Tupou VI pea mo e Ta'ahine Kuini, Nanasipau'u mo e Fale 'o Ha'a Moheofo. Tapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea, 'Eiki Sea 'o e Fale Alea. Tapu atu ki he 'Eiki Pal mia, mo e Hou'eiki Memipa 'o e Kapineti. Tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga N pele 'o e fonua. Tapu atu ki he si'i kau Fakafofonga 'o e Kakai, pea peh ki he tangata'i fonua fefine'i fonua 'o Tonga mo e sola mo e v langi 'oku me'a mai ki he Fale Alea mei ha feitu'u p 'i he pongipongi ni, kae 'at mo e motu'a ni ke fakakakato 'a e fatongia ko e tali T Folofola.

'Eiki Sea mo e Hou'eiki Memipa, na'e mokoi lelei 'a e finangalo 'o e Tama Tu'i, Tama ko Tupou VI ki he tohi tali T Folofola na'e tu'utu'uni 'e he Feitu'u na 'Eiki Sea, ki he Fakafofonga N pele Fika 2 'o Vava'u mo e motu'a ni ki hono fakakakato 'a e fatongia fakatalutalu ho Falé ki he 'Ene 'Afio. Ko e Tali T Folofola ki he 'Ene Maa'imoa Huufi 'a e Fale Alea 'o Tonga. Ka neongo ia, na'a ne Folofola mai ki ho'ongo tu'unga m tu'a fakahoko fatongia Sea. 'Uluaki, ke kamata 'a e ma'a mo e faka'ehi'ehi kiate kitautolu mo e Fale Alea.

Uá. Na'e tonu ke toki 'omi 'a e tohi Tali T Folofola 'i he 'osi 'a e ng ue 'a ho 'Falé, ke fakapapau'i ai 'oku tau fai pau ki he me'a 'i he tohi na'e tohi 'i he Tali T Folofola. Ka na'e me'a mai 'a e Fakafofonga N pele Fika 2 'o Vava'u ki he motu'a ni 'Eiki Sea. Ko e tu'o f 'aki eni 'ene kau atu ki he fatongia 'o e tali T Folofola, pea 'oku makehe 'a e fatongia ko eni koe'uhi na'e 'Afio tonu 'a e Tama Tu'i ki he Tohi Tali T Folofola 'o tu'unga ai 'a 'ene toe Folofola mai'aki 'a e ongo me'a lalahi 'e ua, kuo u fakahoko atu.

Ko e ngaahi fatongia 'o e ngaahi ta'u na'a ne kau ai ki mu'a na'e 'ikai ke toe 'Afio tonu 'a e Tama ki he Tohi Tali T Folofolá, k ko eni na'a ne 'Afio tonu ki ai pea mo toe Folofola fakapatonu mai.

'Eiki Sea, 'oku tui 'a e motu'a ni, 'oku Finangalo 'a e Tama Tu'i, Tama ko Tupou VI, ke hoko 'a ho Fale 'Eiki mo hono kau Hou'eiki M mipá, ko e m tolo mo e s pinga 'o e ma'a mo e faka'ehi'ehi 'i he ngaahi tu'unga kotoa 'o fel ve'i mo e mo'ui lelei, mo'ui ma'a fakamolalé, fakahoko fatongia 'i ho Fale 'Eiki 'i he ma'a mo e totonu faka'efika, pea fakapapau'i 'oku 'ata mo fisiki ki tu'a ki he fonua 'a 'etau tokanga kina 'o e mo'ui lelei, ako lelei mo e fakalalakaka 'o e 'Ikon miká, ko e v sone ia mei loto tatau ke fakafatongia'aki ho Fale 'Eiki ki he fonua mo e kakai 'i he to'u Fale Alea ko eni 2016-2017. M l 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: M l 'aupito Ha'apai 12 'a e l pooti lelei pea kuo me'a p ki ai 'a e Hou'eiki ki he T Folofola mei loto tataú, pea ko e fatongia ke fakahoko. Pea ko ia tuku atu kia kitautolu, 'omi kia kitautolu ke fakahoko 'a e fatongia ko ia. 'Eiki Minisit Pa'anga. Kole p ke ke me'a mai 'a e 'Eiki N pele 'o Vava'u.

Lord Tu'i'afitu: Tapu p mo e 'Afio 'a e Ta'eh mai 'i hotau lotolotonga. Tapu mo e Feitu'u na Sea 'o e Fale Alea 'o Tonga. Fakatapu ki he 'Eiki Pal mia kae 'uma' 'a e Hou'eiki Minisit 'o e Kapineti. Fakatapu heni ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pele, peh ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Sea, ko e tu'u hake p 'a e motu'a ni ko e fakafeta'i, ko e lotu lelei na'e tatakí 'e he 'Eiki Minisit Pa'anga. Ko u tui 'oku 'i ai 'a e lea hotau fonua ni, ka 'i ai ha me'a 'oku vakavaka

pea fakatoumata'u, kuo tangane 'a e tukufonua. Lea ki ai 'a ha'a punake. Ko e Pule'angá mo e Siasí kae m lohi ha fonua, pea ko u fakafeta'i ai ki he Saame kuo fili 'e he 'Eiki Minisit Pa'anga, ko ha talaloto 'o ha tokotaha ta'etoe veiveiua 'a hono mo'ui'angá ko hoku 'Otua, 'a ia 'oku h p 'i he Himi, 'oku 'ia 'Atonai 'a hoku ngaahi matavai. Pea 'oku k toa ai 'a e fofonga'i mo'ui 'o e m nava 'oku fulut makia 'o ha tangata 'i ha feitu'u p ko ha fonua, 'oku tauf ai ki ha me'a 'oku toe ma'olunga ange 'i he'ene mo'ui, ko ha 'Otua 'oku tu'uma'u, ko ha 'Otua 'oku taki, ko ha 'Otua 'oku ne s s uni ha fonua ke 'oua 'e h mama'o ki ha poto 'o ha tangata, hang ko e lau 'a e Himi 'a e Punake, kae ...

<004>

Taimi 1030-1040

Lord Tu'i'afitu: ...talaloto p 'oku 'ia 'Atonai p hoku ngaahi matavai. Pea 'oku taki ai fakaho'ata 'a e fakahoha'a 'a e motu'a ni ho Fale 'Eiki Sea, ko hoku 'Otua ko e Saame 37 fatu mei ai 'a e himi ko eni 'i he veesi 7, ke fatu 'o e Patiseti 'o e Pule'anga 'o 'Ene 'Afio, 'oku fakakaveinga 'aki 'o fakataumu'a he Minisit Pa'anga 'a e moto 'o e fonua ko hoku 'Otua, 'Otua mo Tonga ko hoku tofi'a. Pea 'oku tangane'ia ai 'a e motu'a ni 'oku unga ng ue ki he Feitu'u na 'a e lea 'oku tala 'i he fonua ni kei lanu mata 'a e tu'aniu 'i Pangai, pea ko hono lea 'oku pehe ni, Tonga mon 'ia ko 'ene 'Otua 'aki 'a Sihova. Fakafeta'i kia Sihova 'oku lelei ia.

'Oku ou lave'i hifo 'i he Patiseti kae toki me'a 'a e Minisit , ko e vouti kotoa p 'oku 'i ai hono veesi Fofofola 'a e Potung ue kotoa p . Pea 'oku ou fiefia ai Sea, vakavaka pea mo e moto mo e kaveinga ho Fale ni, kuo tangane 'a e tuku fonuá. Fakanounou p 'a e fakahoha'a, 'i ai 'a e ki'i lea 'e ua 'i Vava'u homau mat fanga ko e fangá 'oku ui ko e Fanga Le'o Vale. Ko e hanga atu 'a Vava'u ko e t 'uta mai 'a e kau kaivai 'i he 'enau lea fakasip nisi p ko e *Portuguese* pea 'oku peh atu 'e he m tu'a 'i he fanga, h 'oku nau lea ta'efe'unga peh ai 'oku 'ikai ke nau lea ai hotau lea totonu. Pea t ai 'a e lea 'o e fanga 'o e uafu Halaevalu ko e fanga le'o vale.

Ko e moto kuo fokotu'u 'e he 'Eiki Minisit Pa'anga ko e fehu'i ia mei he Takafalu 'i he taimi na'e fai ai 'a e fonofono 'a e kau Fakamaau Lahi 'i Pouono, ko e teuteu 'a e 'Uluaki F ke ne fa'u ha fonua kamata 'i he Vava'u *Code* 'o fai leva ai 'a e Fefolofolai 'a e Tama Hau ni mo hono kakai 'e f f nai 'a e fa'unga 'o e fonua. 'I ai 'a e ngaahi t lafili ke tuku ki Pilit nia, mo ha ngaahi fonua kehekehe pea 'i ai 'a e le'o na'e ongo mei he Takafalu 'o e Tu'i 'Otua p 'oku leá, pea t ai 'a e hingoa 'o e 'api ko e ' faki 'o Pouono ko 'Otualea, toka ai 'a e koloa 'o e fonua ni 'a e tuku fonua 'i he langi mama'o mo e mokoi 'a e 'Uluaki F , ko e 'Otua mo Tonga ko hoku Tofi'a.

'Oku ou fakafeta'i ki he 'Otua 'a e fokotu'u 'a e kaveinga 'o e Patiseti ko eni, pea ko hono faka'osí p ke hoko 'a e T Fofofola 'o e tali 'o e pongipongi ni ke u s s uni'aki 'a e koloa kuo a'usia 'a e talamon 'a e Feitu'u na ki he Kuini Fehuhu 'o Tonga, fakataha mo e kaveinga moto 'o e fonua mo e Saame na'a tau hiva 'aki 'i he pongipongi ni 'oku 'ia 'Atonai 'a hoku ngaahi matavai.

Sea ko e ki'i fakahoha'a p ia mo e talamon ki he Ta'ahine Kuini Fehuhu, pea 'amo'amo atu 'a e ngaahi k toanga te tau a'usia 'a e Kolisi ko Tupou, ke kei tofi'a'aki 'e he 'Otua 'a kitautolu ko e Tonga pea 'e mon 'ia pea hulunoa 'a e Tonga he'ene tofi'a'aki 'a e 'Otua mo'ui. Ko ia p ki'i fakahoha'a leveleva fakahoha'a.

'Eiki Sea: M l 'aupito Tokoni Sea. Kole p mu'a ki mu'a 'a hono lau 'o e Lao Fakaangaanga fika 8/2016, kae kole p mu'a ki he 'Eiki Minisit Pa'anga ke ki'i ke me'a mai kae toki lau 'uluaki. 'Eiki Minisit Mo'ui.

Mahu'inga taaimu'a kau Memipa he teke mo'uilelei

'Eiki Minisit Mo'ui: 'Eiki Sea tapu p pea mo e Feitu'u na, tapu ki he 'Eiki Pal mia pea mo e Hou'eiki Minisit 'o e K pineti. Fakatapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pele kae 'uma' 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai.

Sea 'oku tu'u hake 'a e motu'a ni he pongipongi ni pea ko e fakafeta'i lahi hoku laum lie ki he 'Otua M fimafi he fakafaingam lie'i kae kamata 'a e to'u Fale Alea 'o e ta'u ko eni. Pea 'oku mahu'inga'ia ai 'a e motu'a ni 'i he T Folofola 'a 'Ene 'Afio kae 'uma' 'a e Tali Folofola na'a tau toki fanongoa. Sea 'oku 'i ai 'a e mahu'inga lahi, mahu'inga'ia 'a e motu'a ni 'i he mahu'inga ki he 'Ene 'Afio 'a e tu'unga mo'ui lelei 'a e fonua ni.

Sea 'oku ou pou pou lahi atu ki he T Folofola ko ia pea mo e tali Folofola ke kamata 'i he Fale 'Eiki ni ke tau t h sipinga ki he kakai 'o e fonua. Sea 'oku ou fokotu'u atu 'e malava 'e he kau ng ue Potung ue ke nau mai 'o fai ha'atau ki'i sivi mo'ui lelei, fakapapau'i kinautolu 'oku nau kamata ke ma'u kinautolu 'e he ngaahi fokoutua ko eni 'o e *NCDs* p ko e *Non Communicable Diseases* kae fai ha tokanga kina kinautolu pea fai mo ha'atau ki'i polokalama fakam lohisino Sea, ke kamata ia 'e he kau Fakafofonga 'o e Fale Alea ni ke mahino 'oku tau mo'ui lelei ke fakahoko lelei 'aki hotau fatongia.

Sea 'oku mahu'inga'ia 'a e Potung ue 'i he T Folofola 'a 'Ene 'Afio fekau'aki pea mo e *NCDs* p ko e *Non Communicable Disease*, ko e ngaahi fokoutua ko e 'oku 'ikai ke pipihi pea 'oku fakahoko mai ki Tonga ni 'i he 'aho 20 'o e m hina ni 'a e *NCD summit*, 'a ia 'oku lava kotoa mai 'a e kau Minisit Mo'ui 'o e ngaahi fonua ko 'o e Pasifiki pea 'oku lava mai pea mo e *administrator* ko ia 'o e *UNDP*, 'a ia k ko e Pal mia m l l 'o e Pule'anga Nu'usila ko *Helen Clark*. Ko e mahu'inga'ia ia 'a e Potung ue ke tau nga'unu pea mo e fokoutua 'oku ne hanga 'o uesia lahi mo'ui 'a e kakai 'i he ngaahi fonua ko eni 'i he Pasifiki kae 'uma' 'a m mani.

Sea pea 'oku 'i ai 'a e kole atu pea mei he motu'a ni pea mo e Potung ue 'a e 'aho M nite ko ko e 'aho 20 'o Sune ni 'e fakaava ai 'a e *summit* ha faingam lie 'o e Fale 'i he houa fakaava ko ia 'o e summit 'i he 9 'i he pongipongi 'aho 20 ke 'i ai ha pou pou mei he Fale ni ki he *NCD summit* ko ia 'oku 'amanaki ke fakahoko mai. Pea ko ia ai Sea 'a e fokotu'u atu 'a e motu'a ni 'e 'i ai 'a e faingam lie'a e kau ng ue 'a e Potung ue ke nau mai ke fai ha'atau ki'i siofi 'etau mo'ui 'oku tau 'i ai kae fai ha ng ue ke toki mahino ki he'ene 'Afio 'oku tau mahu'inga'ia 'i he 'Ene tokanga kina mo 'Ene faka'amu ke mo'ui lelei 'a e fonua ni, mo'ui lelei 'a e kakai pea toki malava ke lava ke tupulaki faka'ikon mika pea mo mo'ui lelei faka'ikon mika 'a e fonua ni.

Ko ia p Sea 'a e ki'i fakahoha'a 'oku fakahoko atu 'i he pongipongi ni, pea 'oku ou fakam l atu 'i he faingam lie.

'Eiki Sea: M l 'aupito 'Eiki Minisit Mo'ui, mahu'inga 'aupito 'a e me'a 'oku ke me'a ki ai. Ko e tuai p ho'o fokotu'utu'u ho'o polokalama pea 'omai ke ... tonu p ke 'ai mo ki'i lahilahi ki he'etau fakam lohisino, tokoni lahi ia ki he Hou'eiki he ko e me'a lelei ho'omou mo'ui lelei pea 'e lava leva 'a e ngaahi fatongia kehekehe. 'Oku ...

Kaikehe tuku atu p ki he Minisit mo toki fakahoko mai p ki he 'aho 20 ke ... na'a lava p ke tau atu 'o pou pou, kae m l 'aupito. 'Eiki Minisit Pa'anga 'e lava ke ke ki'i me'a mai kae toki ... ha me'a k 'ikai pea 'e lau 'etau lao.

Fakama'ala'ala ki he kakano 'Esitimeti 2016/2017

'Eiki Minisita Pa'anga: M l Sea. Tapu p ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, peh 'eku Fakatapu ki he 'Eiki Pal mia mo e Hou'eiki K pineti, peh 'eku fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pele 'o e fonua, peh fakatapu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai 'i he pongipongi ni. Pea kae 'at ki he motu'a ni ke ki'i fakahoko atu p Sea ha ki'i lave nounou p ki he kakano 'etau 'esitimeti ko 'o e ta'u ni, k tau toki hoko atu ki he fo'i lao.

Sea 'oku tau tuku p 'a e fakafeta'i mo e fakam l lahi ki he 'Otua koe'uhí ko 'ene kei toka mai 'a 'Ene h ifua pea mo 'Ene tauhi pea mo 'Ene 'ofa lahi ki Tonga, 'oku kei fakal koifie ai p 'a 'Ene 'Afio mo hono Fale, pea peh ki he Hou'eiki 'o e fonua ni mo kitautolu k toa tau mai 'i he pongipongi fo'ou ko eni, ko e kamata ia 'o e ta'u ng ue to'u Fale Alea ko eni 2016/17, pea mo hono fokotu'u mai 'etau 'Esitimeti ng ue ki he ta'u kaha'u.

Sea ko e koloa kuo t mai pea mei he Taloní 'i he 'aho na'e huufi ai 'a e Fale Alea ko eni 'a e mahu'inga ke tau fai ha tokanga mavahe ki he langa fakalalakaká pea mo e mo'ui 'a e kakai 'i he ngaahi tapa kotoa p 'o e mo'uí 'i he fonua ko eni 'Eiki Sea, pea 'oku kau ia 'i he ngaahi makatu'unga mo e ngaahi me'a lahi 'oku fatu ki ai 'etau 'esitimeti 'i he ta'u fakapa'anga ka hokó ke ne fai 'a e tokanga mavahe ki he ngaahi fie ma'u ko iá koe'uhí p ko hono kakai mo kitautolu hono k toa.

Pea 'i he'ene peh Sea 'oku fen pasi 'aupito p 'a e taumu'a kuo ne mokoi mai 'aki pea mei he Taloní pea mo e v sone mo e 'etau fokotu'u kuo tau kamata 'aki 'a e ta'u ko eni 'e 10 kuo tau kamata fononga'ia pea mei he 2015 ki he 2025 ke ... to e p toloaki 'a e fakalalakaká 'i Tonga ke fakalekesi 'a e tu'unga 'o e mo'ui ki he taha kotoa p Sea. Ko e 'uhinga 'o e fakalekesi kuo to e fakap toloaki mo toe fakalalakaka ange 'a e mo'ui 'i he ngaahi tapa kotoa p 'o e mo'ui, faka'ikon mika 'e to e lahi ange

<005>

Taimi: 1040 -1050

'Eiki Minisit Pa'anga : ... 'ange e pa'anga koe'uhí ke ma'u e faingam lie, fakalato e ngaahi fiema'u 'a e ngaahi f milí, pea peh mo e fakamatelié, koe'uhí ko e fakalalakaka e f milí. 'Ikai ngata ai, 'oku fiema'u ke paotoloaki mo fakalalakaka 'a e ma'uma'uluta 'o e nofo fakas sialé. Ko e hoko e fonua ni ko e fonua p 'oku nonga, pea tau lata ai, pea fekoekoe'i, pea 'ikai ngata aí, 'i he tafa'aki fakapolitikale ke hoko ko e fonua 'oku ma'uma'uluta ai 'a e taki lelei pea mo e fakamon 'ia hotau fonuá, Sea. Pea 'ikai ngata aí, ke mahu'inga ai p 'a e tauhi 'o e ' takaí, koe'uhí ke ma'a pea mo tolonga, koe'uhí foki ko e mo'ui fakal kufuá. 'Ikai ngata p 'i he fononga'ia kuo tau fai, pea peh foki ki he kaha'ú, Sea. Pea 'i he taimi tatau, Sea, 'oku fakatoka ai p 'i he makatu'unga kuo toka 'ai 'e he 'Uluaki F , ko e 'Otua mo Tonga ko hoku tofi'a. Ko ia e maka 'oku fai ai e langa fakalalakaka 'oku tau faí, Sea. Pea 'i he'ene peh , 'oku tau 'amanaki lelei ki he ngaahi fakalalakaka 'oku tau faí, pea 'ikai ngata 'i taimi, kae peh ki 'it niti.

Makatu'unga fatu 'Esitimeti 16/17 he tu'unga fakaékonomika fakam mani mo Tonga ni

Sea, ko e fatu 'o e 'Esitimeti 'o e ta'u fakapa'anga 16/17, 'oku makatu'unga ia 'i he tu'unga faka'ekon mika fakam manilahi mo e fakalotofonua ko 'o Tonga ni. Pea 'ikai ngata aí, 'i he'ene tu'unga 'i he pa'anga 'oku ma'u 'e he ngaahi pangik , pea mo e ngaahi tafa'aki sekitoa langa fakalalakaka, mo e ngaahi sekitoa ko iá, pea peh foki mo e ngaahi tu'unga fakapa'anga 'o e Pule'angá. 'I kai ngata p , 'i he'ene pa'anga mohe, 'ikai ngata foki ai, Sea, pea pehe ki he tu'unga 'o 'ene noo, pea mo 'ene mo'ua ki he'ene ngaahi ng ue ki muli 'oku fai'aki e langa fakalalakaka 'a hotau fonuá, Sea. Pea 'ikai ngata ai, pea mo e vakai atu ki he hikihihi ko 'o e koloá. Pea 'i he'ene peh leva, Sea, 'oku fokotu'u leva ai e fika 'i he 'Esitimeti ko eni, koe'uhí ko e pa'anga ia te tau ng ue'aki 'i he'etau 'esitimeti ka hoko, koe'uhí ke lava 'o fakakakato'aki 'etau fononga atu ko eni ke a'usia 'a e v sone ke paotoloaki 'a e fakalalakaka 'i he mo'ui 'o e kakaí, 'i he fonua ko eni, Sea.

Pea 'i he'ene peh , 'oku fokotu'u mai e 'Esitimeti, ko e fe'unga k toa mo e 545.1 miliona. 'Oku hiki'aki ia e p seti e 10, pea mei he 'Esitimeti ko 'o e ta'u fakapa'anga lolotonga. Pea 'i he'ene pehe leva, Sea, 'oku 'omai leva ai e pa'anga 'e 327.7 miliona, 'oku 'omai ia ko e pa'anga 'oku 'omai 'i he fo'i Lao ko 'oku Fakaangaanga 'oku fokotu'u mai 'i he fo'i Lao Fakaangaanga ki ho Falé 'i he pongipongi ni, Sea.

Ko e pa'anga ko eni, Sea, ko e faka'amú ia pea mo e taumu'a ke ng ue'i 'a e v sone ko eni, 'o makatu'unga 'i he ngaahi taumu'a ola 'e 7. Kuo 'osi fokotu'u 'e ho Pule'anga, mo kitautolu, ke hoko ia ko e ngaahi hala fakakavakava ke tau a'usia ai 'a e v sone ke toe tupulaki a Tonga, pea fakalekesi 'a e ngaahi tu'unga 'o e mo'ui 'i he fonua ni.

Ko e 'uluakí, Sea, ko e lave p ki ai, ko e tu'unga faka'ekon miká. Ko e tu'unga faka'ekon mika ko e fonua ni, Sea,

'Eiki N pele Tu'ilakepa : Fakamolemole p , 'Eiki Sea, ha ki'i faingam lie.

'Eiki Sea : 'Eiki N pele, me'a mai.

'Eiki N pele Tu'ilakepa : Sea, kole fakamolemole p ki he Feitu'una. Tapu p mo e Feitu'una mo e Hou'eikí. Makatu'unga p , 'Eiki Sea, ko e anga maheni kuo mahino 'aupito ki he Hou'eiki 'o e Fale ni, 'Eiki Sea. Kole atu mu'a ke lau e fo'i Lao pea toki tukuange leva e taimi ta'efakangatangata fakatatau mo 'etau Tohi Tu'utu'uni, ki he 'Eiki Minisit , ke fakama'ala'ala, hang ko e kaveinga e 7. Ko ia kae tukuange leva ke fai e.. Ko 'eku 'ai atu p ki he Feitu'una 'o fakamanatu atu ki he Feitu'u na.

'Eiki Sea : Ko ia. Na'e 'ai p ke 'oange p ha ki'i faingam lie, he na'a ne peh mai foki 'e nounou, ka ko ena ia mahalo 'oku toe lele ia 'o ki'i l loa, koe'uhí he 'oku pau p ke toe fakama'ala'ala mai e fo'i tu'unga ko ena e 7 ko eni na'e me'a ki ai. Ki'i faka'osi mai.

'Eiki Minisit Pa'anga : Ko ia, Sea. Ko e ngaahi a'usia 'etau v sone, Sea, ko e fiema'u ia ke langa fakalalakaka e tu'unga faka'ekon mika, Sea. Pea ko e tu'u ko he taimi ni, 'oku 'amanaki atu ke toe tupulaki atu 'i he p seti 'e 3 'i he ta'u fakapa'anga ka hokó, Sea. 'A ia 'o tupulaki'aki ia 'i he p seti e 3.7 lolotonga, pea 'oku 'alu hake leva 'etau tu'unga fakapa'anga fakafo'ituitui 'i he 8,400 'i he ta'u fakapa'anga kuo hilí, 'o 'alu hake leva ia ki he 8,700, pea toe kaka hake leva ia ki he 9,000 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko maí, Sea. Ko

‘eku lave ia ki he anga ‘o e hiki ko ‘o e tu’unga faka’ekon mika, pea mo ‘ene ‘alu ko mo e ‘avalisi fakafo’ituituí. ‘Ikai kau ki ai, Sea, pea mo e toe t naki mai ‘a e 2,300 ‘i he hikihiki ko ‘a e pa’anga h mai pea mei he halanga pa’anga h mai ‘e hotau k inga mei muli, Sea.

Kaikehe, Sea, ka ‘oku ou lave atu p ‘i he tafa’aki ko ia, ka ‘oku ou lave’i p koe’uhí ko e fie ma’ú, ka ‘oku ou peh , kapau te tau ‘alu ki he fo’i Lao, kau toki foki mai ‘o faka’osi ‘etau kaveinga ko eni, Sea.

‘Eiki Sea : M l . ‘Oku ou fakam l atu p kia kimoutolu, Hou’eiki na’e me’a ange ki he’etau ki’i *workshop* ko na’e fai. He ‘oku o tui na’e tokoni lahi ia ki he’etau feme’a’aki ko eni fekau’aki mo ‘etau Patiseti mo e *Statement*. Kaikehe, kae lava ia. ‘Eiki Fakafofonga, ko e h e me’a ‘oku

Veivosa Taka : Ko ‘eku ki’i lave p ki he ...

‘Eiki Sea : ‘Oua leva ke ‘omai ‘etau Lao kae toki ‘oatu e faingam lie. ‘E Kalake, k taki lau ‘uluaki, Lao Fakaangaanga ke Fakah ‘a e Pa’anga ki he Ngaahi Pa’anga ‘a e Pule’anga, 16/17.

Ko e Lao Fakaangaanga ki he ‘Esitimeti Fakaangaanga 2016/2017

Kalake T pile : Ko e Lao Fakaangaanga

Ke Fakah atu ‘a e Pa’anga ki he Ngaahi Ng ue ‘a e Pule’anga.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehe ni.

1. ‘E ui ‘a e Lao Fakaangaanga ni ko e Lao ke Fakah atu ‘a e Pa’anga 2016/2017, ki he Ngaahi Ng ue ‘a e Pule’anga, 2016, pea kuo pau ke kamata ng ue’aki ‘i he ‘aho 1 ‘o Siulai, 2016.

‘Eiki Sea : Ko ia ‘oku ke loto ke tau tali hono lau ‘uluaki ‘a e Lao Fakaangaanga ke fakah atu ‘a e pa’anga ki he ngaahi ng ue ‘a e Pule’anga 2016/2017, k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile : ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai a M teni Tapueluelu, Penisimani Epenisa Fifita, Veivosa *Light of Life* Taka, Samiu K. Vaipulu, Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Lalahi & Takimamata,

Eiki Minisit Mo’ui, Eiki Minisit Ngoue, Eiki Minisit T naki Pa’anga H mai & Tute. Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua, Eiki Minisit Fonua, ‘Eiki Pal mia, Eiki Minisit Pa’anga

& Palani Fakafonua, Eiki Minisit Lao, Eiki Minisit ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga

Eiki N pele Fusitu’a, Eiki N pele Tu’ilakepa, Eiki N pele Vaea. Eiki N pele Tu’i fitu. Eiki

Sea ‘oku loto ki ai e toko 18.

‘Eiki Sea : Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai, k taki ‘o hiki ho nima.

Kalake T pile : ‘Ikai ke loto ki ai a Vili Manuopangai Faka’osiula Hingano. ‘Ikai ke loto

ki ai e toko 1.

‘Eiki Sea : Lau tu’o 2.

Kalake T pile : Ko e Lao Fakaangaanga
Ke Fakah atu ‘a e Pa’anga ki he Ngaahi Ng ue ‘a e Pule’anga.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’i mo e Fale Alea ‘o Tonga ‘i he Fakataha Alea ‘o e Pule’anga ‘o pehe ni.

1. ‘E ui ‘a e Lao Fakaangaanga ni ko e Lao ke Fakah atu ‘a e Pa’anga 2016/2017, ki he Ngaahi ng ue ‘a e Pule’anga, 2016, pea kuo pau ke kamata ng ue’aki ‘i he ‘aho 1 ‘o Siulai, 2016.

‘Eiki Sea : Ko ia ‘oku ke loto ke tau tali ‘a hono lau tu’o 2, k taki ‘o hiki ho nima.

Vili Hingano : Sea, fakamolemole ko e kole atu p ke tukuhifo mu’a ki he K miti Kakato.

‘Eiki Sea : Kole e Ha’apai 12 ke tukuhifo ki lalo ki he K miti Kakato. Tukuhifo ia ki he K miti Kakato. ‘Oku ‘i ai p foki mo e fakalahi mahalo ‘e tuku p ki he ‘Eiki Minisit Pa’anga ke ne toki fakahoko atu ia, ke kau p ia ‘i he’etau alea ‘i he K miti Kakato. Ko ia, Hou’eiki, tau liliu ‘o

‘Eiki N pele Tu’ilakepa : Sea, fakamolemole. Fakamolemole p ‘i he tu’u tu’o 2, ko e fakamanatu atu p ke ‘ohifo ki he K miti Kakato. Na’e ‘i ai foki, fakatatau, ko e Konisit tone ia, ko e ‘Atita, ‘oku kau mo ia he ‘ohifo ki heni ke fai hono alea’i, ‘Eiki Sea?

‘Eiki Sea : ‘Oku ou tui ‘oku kau p ia heni.

‘Eiki N pele Tu’ilakepa : Ko ia, he ko e ‘uhingá kuo ‘osi fakah mai ki he Feitu’u na ‘i he ta’u kotoa p , ka ko e fakamanatu atu p , ‘oku ‘ikai ko e Patiseti p ki he fonuá, ka ‘oku kau ai mo e ‘Atita, ‘Eiki Sea, m 1 .

‘Eiki Sea : Sai, tuku p ki he Fika 8 ia, ‘Eiki N pele, he ‘oku kau p he’etau ‘as nita. K taki p ka tau liliu ‘o **K miti Kakato**.

Me’a ‘a e Sea

Sea K miti Kakato : Tapu mo e ‘afio ‘a e ‘Otua hotau lotolotonga. Tapu mo ‘Ene ‘Afio, Tupou VI, ko e Tu’i ‘o Tonga. Tapu mo e Pilinisi Kalauni, kae ‘uma’ e Hou’eiki N pele ‘o e fonua. Tapu mo Ha’a Taki Lotu. Tapu mo e Tonga kotoa p , ‘i Tonga ni kae ‘uma’ ‘a muli. Tapu mo e ‘Eiki Pal mia, kae ‘uma’ e Hou’eiki Minisit e Kapineti. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga N pele hotau fonuá. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga hotau Kakaí. Tapu ki he Kalake kae ‘uma’ e kau ng ue ‘o e Fale Aleá. Tau fakafeta’i ki he ‘Otua Mafimafi, fakakoloa e Fale Alea ‘o Tonga, tau kamata ‘a e to’u Fale Alea 2016. ‘Oku ou fakam 1 atu, Hou’eiki, ho’omou falala mo e fili e motu’a ni, e fokoutua atu mei heni ...

<006>

Taimi: 1050-1100

Sea K miti Kakato: ..tataki ‘a e alea ‘a e K miti Kakato. Fakam 1 lahi ki he ‘Eiki Sea ‘o e K miti Kakato M 1 l m 1 ‘a e fai ‘o e fatongia, pea ‘oku ou faka’amu p ke u hoko atu ‘a e fatongia ne ke kamata mai ‘i he kamata’anga ‘o e ta’u. Ki mu’a pea tau hoko atu ka ‘oku ou fie fakamanatu atu p mu’a, ko e lau ‘a e hisit liá, ‘aho 17 ‘o Sepitema 1875 na’e kamata ai ‘a e Fale Alea ‘o Tonga. Pea na’e ‘i ai ‘a e ‘Eiki Pal mia kae ‘uma’ ‘a e Hou’eiki Minisit ‘e toko 3. ‘I ai ‘a e kau Fakafofonga ‘o e Kakai ‘e toko 20, kau Fakafofonga ‘o e Kau N pele ‘e toko 20 pea na’e fili tokotaha p ia ‘e he ‘Ene ‘Afio Tupou I. Pea na’e makatu’unga ‘e 2, na’e fai ai ‘a e Fale Alea ko eni. ‘Uluakí, ke fakalao’i pea faka-Konisit tone ‘oku ‘i ai ‘a e Pule’anga Tonga, ‘i hono tali hono ng ue’aki ‘o e Fale Alea. Pea ko hono uá, ke p toloaki ‘a e fonuá ke ‘unuaki ki mu’a. ‘Oku ‘i ai ‘a e tefito’i fatongia koula ‘e 2 ‘o e Fale Alea talu mei he 1875, pea ‘oku kei a’u mai p ki he taimi ni. ‘Uluaki, na’e ng ue fakataha ‘o e Pule’angá, mo e Hou’eiki ‘o e Kakaí, mo e Hou’eiki N pelé, ke ‘unuaki hotau fonuá ki mu’a. Na’a nau ng ue fakataha. Ko hono ua ko e Fale ‘eiki eni. Ka fotu mai p ‘a e Fakafofonga ‘oku faka’ei’eiki. Ka me’a, ‘oku faka’ei’eiki, na’e faka’ei’eiki hono me’a kotoa. Ko ia ‘oku ou fakamanatu atu Hou’eiki, tau hoko atu p ‘a e kavei koula ‘e 2 ko ia. Ko e Fale ‘eiki eni. Ko ia ‘oku ou ‘amanaki p te tau ng ue fakataha koe’uhi ko e ongo fo’i taumu’a ko eni, ke ‘unuaki ‘a Tonga ki mu’a, pea manatu’i ma’u p ko e Fale ‘eiki eni. Tau hoko atu. Kalake, hoko atu ‘a e feme’a’aki. ‘Eiki Minisit Pa’anga, k taki ‘o fakama’ala’ala mai ‘etau ‘Esitimetí pea tau hoko atu.

Fakama’ala’ala fakalukufua ‘Esitimetri 2016/2017

‘Eiki Minisit Pa’anga: Sea, tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e K miti Kakato, pea tapu mo e Hou’eiki ‘o e Fale Alea kae faka’at ke ‘oatu ha ki’i fakal kufua ‘a e tu’unga ko ia ‘etau ‘Esitimetí, pea mo e feitu’u ‘oku hu’unga ki aí, pea mo ‘ene faka-fen pasi pea mo e v sone ‘o e fonua ni. Hang ko ia Sea kuo fai ‘a e fakahoha’á, ko ‘etau visone mo ‘etau fokotu’u, ke hokohoko atu ‘aki ‘etau langa fakalalakaka ke toe patoloaki ange ‘a e fakalalakaká ‘i Tonga, pea ke fakalekesi ‘a e tu’unga ‘o e mo’ui, he tapa kotoa, ke fakalalakaka ai ‘a Tonga ki he kaha’u. Pea ‘i he’ene peh Sea, ko e tu’u ko ia ‘o e ta’u kaha’u, ‘etau ‘Esitimetri ‘oku mau fokotu’u mai, fakatefito ia ‘i he ngaahi t kunga faka’ekonomika fakam mani lahi mo Tonga ni pea mo e tu’unga fakapa’anga fakal kufua ‘o e ngaahi sekitoa fakapa’anga, pea peh mo e pa’anga mohe ‘a e Pule’angá pea mo e ivi ng ue ‘o e fonuá, ‘oku mau fokotu’u mai ai ‘i he ta’u ni ke hiki’aki ‘etau ‘Esitimetri ki he pa’anga ‘e 545.1 miliona ki he ta’u fakapa’anga ka hoko, ‘o hiki ‘aki ia ‘a e p seti ‘e 10 ‘a ia ‘oku ‘i he 49 miliona pea mei he ‘esitimetri ko ia ‘o e ta’u lolotonga. Sea ‘oku mahino ko e pa’anga ko ení, te ne hanga ‘o fakaivia ‘a e ngaahi taumu’a ola ‘e fitu ko ia kuo tau fokotu’u tefito koe’uhi ka tau lava ‘o muimui’i pea mo maa’usia ‘a e v sone kuo tau fokotu’u ke tau fononga atu ki ai Sea.

Taumu’a ola 1 ki he tu’unga faka’ekonomika

Ko e taumu’a ola ‘uluakí, ko e tu’unga faka’ekon miká ‘oku tau toe faka’amu ke toe fakalalakaka ange ‘a e tu’unga faka’ekon mika. Pea ‘i he tu’u ki he kaha’ú, ‘i he ta’u fakapa’anga ka hokó, ‘oku toe tupulaki ange ka ‘oku malava ke toe m lohi ange, ‘o kapau ‘e ng ue kotoa ‘aki ‘e he fonuá ‘a e ngaahi koloa fakaenatula pea mo e ngaahi tal niti, mo e kakai kotoa p ke ng ue’i ‘a e koloa kuo tau ma’u ‘i he fonua ni, pea ‘e toe lava leva ai ke toe tupulaki ange. Sea, ‘i he tupulaki faka’ekon mika ‘oku ou lave ki aí, ‘i he ‘etau hanga atu ‘i he ta’u ní, ‘oku fakafuofua ia ‘i he tupulaki faka’ekon mika p seti ‘e 3. Ko e ‘uhinga ‘o e tupulaki p seti ‘e ko ia Sea, ‘oku ‘uhinga faka’avalisi ia ke ma’u ‘e he tangata Tonga kotoa p ‘a e pa’anga ‘e 8,722. Pea ‘i he fononga atu ki he ta’u fakapa’anga ka hokó, mei he

fakafuofua ai p 'e toe tupulaki 'aki a e peseti 'e 3 'e hiki hake leva 'a e pa'anga ko 'oku ma'u fakafo'ituitui 'e he tokotaha Tonga ki he 9000 ki he ta'u. Ko ia Sea ko e lahi ia ko 'o e pa'anga 'e ma'u 'e he fakafo'ituitui kotoa p 'i he pa'anga 'oku tau ma'u 'i he ng ue ko ia 'oku fai 'i he fonua ni. Pea t naki atu ki ai pea mo e pa'anga 'oku tau ma'u 'i he li pa'anga mai mei muli, 'oku fakafuofua ia 'oku meimei 'i he fo'i 'ulu 'e tahá ki he toko taha 'oku 'i he 2,300 Kapau 'e t naki 'a e ngaahi pa'anga ko ení Sea, 'oku meimei 'i he 10,000 tupu ia 'o e fakafuofua ki he pa'anga 'e ma'u 'o faka'avalisi ki he anga ko ia 'o e tu'u fakafo'ituitui ki he anga ko ia ko 'o e ng ue'i e ta'u fo'ou. Ka 'i he taimi tatau Sea 'oku tau mon 'ia 'i he fonua ko eni, 'oku ma'u p ai 'a e kelekelé 'e he kakai 'o e fonuá koe'uhi ke kei lava p 'o fai 'a e ng ué, ma'u 'a e me'atokoni ke tauhi'aki 'a e f mili, pea toki t naki atu p ki ai 'a e ngaahi pa'anga h mai 'i he ngaahi ng ué, pea peh foki ki he ngaahi 'ofa mei he ngaahi k inga 'i muli. Kuo hoko ia ko e makatu'unga m lohi ke langa ai 'etau tu'unga faka'ekon mika Sea.

'I he'ene peh Sea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki me'a lelei ia 'e toe m lohi ange 'a e tu'unga faka'ekon mika 'i he ta'u fo'ou. Koe'uhi ko 'etau pa'anga mohé 'oku kei 'i ha tu'unga ma'olunga 'aupito. 'Oku 'i he m hina ia 'e hiva, 'a ia leva ko e anga 'a e tu'u faka'ekon miká, ko e malu tahá, ko e si'isi'i tahá 'i he m hina 'e 3. Ko eni 'oku mahino 'oku a'u ki he 9 'a ia 'oku ma'u 'a e mafai ia 'o e tu'unga mika 'e toe lahi ange 'a e ngaahi ng ue h kolo mai mei muli, tautefito ki he ngaahi ng ue lalahi. Pea 'ikai ke ngata aí ki he fakamole ki he ngaahi N 'oku tonu ke toe fakalaka ange pea peh mo e ngaahi n 'a e ngaahi pangik Sea. Pea 'oku mau ng ue fakataha heni koe'uhi ko e fohe'uli ko ia 'o e tu'unga fakalalaka faka'ekon miká, 'oku fakatefito ia 'i he ngaahi fokotu'utu'u fakapa'anga 'a e Pule'angá pea mo e *fiscal policy* oku ng ue fakataha pea mo e me'ang ue 'i he fokotu'utu'u faka-e-pa'angá ko e *monetary policy* 'i hono faka'uli ko ia hotau vaka. Ko 'ene tu'u ko ia he taimi ní, ko e tu'uga ko ia 'o e ngaahi pangik 'oku fu'u faka'ofa 'aupito Sea. Ko e tu'unga ko ia 'o e pa'anga 'oku ne ma'u ko 'i he sino'i pa'anga ko 'i he pa'anga 'oku ne t naki 'i he 'enau tupú p 'oku ui ko e *Capital* 'oku 'i he p seti 'e 37. Ko e si'isi'i taha ke malu p ai 'a e pa'anga ko ia 'oku totonu ke 'i ai, p seti ia 'e 15. 'A ia'oku lahi 'aupito 'a e faingam lie ia ke toe lava 'e he ngaahi pangik 'o n atu kitu'a.

Ko e me'a fakafiefia foki 'e taha kuo holo hifo 'a e lahi ko 'enau pa'anga pea mo e p seti 'i he ngaahi n na'e palopalemá, holo hifo eni ki he mei he p seti 'e 20 'oku holo hifo eni 'o p seti 'e 10. Ka 'i he taimi tatau Sea, 'oku mahino ko e ngaahi n ko ia 'oku 'i ai he taimi ni 'oku meimei p seti 'e ia 'e 76 ko e lahi taha 'o e pa'anga *deposit* fakah 'e he kakai ki he ngaahi pangik . Ka 'oku malava ke toe lahi hake 'i he p seti 'e 80. Kaikehe ko e poini 'oku 'oatu hení 'oku ma'u 'a e mafai ia, ke toe lahi ange 'a e ng ue 'i he tu'unga fakapa'anga Sea. 'Oku 'ikai ke ngata aí Sea, 'oku malu 'aupito p ia mo e ngaahi tu'unga pangik , 'i he'enau tupulaki ko ia 'anautolu.

'Oku 'ikai ngata aí, ko e Takimamata 'oku totonu ke toe saiange 'a e Takimamatá 'i he'ene tu'u ki he kaha'u. Ko e ongoongo fakafiefia faka'osi 'oku 'amanaki ke 'osi 'i he faka'osinga 'o e ta'u ní, ko e lava 'o e ng ue ki he h tele *Dateline Hotel* 'i he ta'u ni pea 'oku hoko ia ko e matap te ne fakalahi'i mai 'a e kau folau'eve'eva ki he fonua ni, 'o t naki atu kia kinautolu kotoa p 'oku nau ng ue ki he tafa'aki ko ia. 'Ikai ke ngata aí, ka 'e tokoni eni ki he ngoue. Ko kinautolu kotoa p 'oku fie ma'u ngoue ki he ngaahi fie ma'u fakah tele 'e lava 'i he t naki mai 'a e h tele fo'ou ko eni ke lava o toe lahi ange 'a e lelei 'e ma'u 'i he ngoue. 'Oku 'ikai ke ngata ai Sea, ka 'oku fakalahi leva 'e he h tele 'i mala'e vakapuna Fua'amotú, 'a e fakalahi ke toe lava 'o t mai ai 'a e ngaahi vaka lalahi p sese 'e 300 tupu ange. Kaikehe 'i he mahino leva ko iá, 'oku 'alu 'a e taimí lahi ange 'a e mafai mo e ngaahi

ng ue mo e kau folau ‘eve’eva te nau lava ‘o h mai ki Tonga ni ‘i he kaha’ú, ‘o toe lahi ange ‘i he tupu ko ia ‘oku mau fakafuofua ki he ta’u kaha’u.

Sea K miti Kakato: Tau toki hoko atu ...(kovi e ongo)...

(Na’e m l l heni ‘a e Fale)

<008>

Taimi: 1115 – 1130

Sea K miti: Hou’eiki te tau hoko atu ki he me’a ‘a e ‘Eiki Minisit , pea ka lava ia, te tau hoko leva ki he ‘etau Fakamatala Patisetí pea tau toki hokohoko atu ai p ki he ‘osi. ‘Eiki Minisit me’a mai.

‘Eiki Minisit Pa’anga: Tapu p mo e ‘Eiki Sea p peh ki he Hou’eiki K miti Kakató. Sea hang ko ‘eku lave ko ia ‘anenai, ko e tu’unga faka’ikon mika neongo ‘oku tau langa, ‘oku tau fakalaka’aki ke ‘alu e p seti ‘e 3 k ‘oku tau ma’u e mafai ke ng ue’i ‘a e koloa fakaenatula pea peh pea mo e p to’i ng ue ‘oku tau ma’ú ke to e tupulaki ange ki he kaha’ú Sea.

Toe lelei ange tu’unga falala’anga mai ki Tonga ni kau ‘inivesitoa

‘Oku ‘i ai foki mo e faka’ilonga lelei Sea kuo kamata ke mahino mai ‘a e ongo’i *confident* ange p ‘oku falala’anga mai ‘a e ngaahi pisinisi ‘inivesitoa ki mulí ki Tonga ni ‘o fou p he hala tatau ‘o hang ko ia kuo kamata mai ‘i he ng ue ko ia ‘a e Pule’angá mo e kautaha ko eni, Tanoa *International*, ‘a hoko fa’u ko eni, langa ko eni ‘o e h telé ‘oku ‘amanaki ke ‘osi fakafuofua nai ki Sepitema ‘o e ta’u ni. ‘Oku h mai ai e feng ue’aki fo’ou kuo kamata pea mo e kautaha ko eni e kau Maulí, ki hono to e fakakake ki ‘olunga ‘o e kautaha ko eni ‘oku nau tokanga’i e t ‘akaú mo e vaot t ko eni ‘i ‘Euá Sea. ‘A ia ko e kautaha ko ení na’a nau lele mai ‘i he ngaahi ta’u lahi te’eki ai ke lava ke nau ma’u ha pa’anga fe’unga ke ng ue’i ‘a e faingam lie ko íá, ‘a ia ko ‘etau kautaha papa eni ko ‘oku tu’u ko ia ‘i Tokomololó ka kuo h mai ‘a e kautaha ko ení . Te nau ‘omai ‘e nautolu ‘a e \$9 miliona. Ko e 5 miliona ai kuo nau ‘omai ai koe’uhi ke ne lava ‘o, 4 miliona ke ne t , ‘a e totongi ‘a e kongá lahi ‘o e mo’ua, ko e mo’ua ia e sino’i pa’anga ‘a e kautaha ko ení ki he Pangik Fakalalakaká. Pea ‘ikai ngata ai ka ‘oku kau ai mo e pa’anga ng ue koe’uhi ke kamata’aki hono to e fakam lohia ange ‘o e kautaha ko ení. Pea ‘ikai ngata aí ‘oku kau pea mo e 4 miliona ‘oku nau ‘omai ke to e t fo’ou ‘a e ‘akau ko ení Sea. Kaekehe ko e poini ‘i he me’a ko ení ‘oku mahino ‘oku to e ‘i ai e ngaahi kautaha fo’ou kuo nau ‘osi mai ki Tonga ni, ‘oku ‘i ai e faingam lie ange ke fai e ng ue fakataha ‘a e Pule’anga pea mo e ngaahi kautaha ‘i mulí pea peh foki p pea mo e kau ‘inivesitoa ‘i he fonua ko ení Sea. ‘A ia ko e fakalalakaka ange ko ki he kaha’ú ‘oku to e tu’u lelei ange Sea.

Faka’ilonga lelei he tafa’aki ngoue & toutai

Pea peh p ki he faka’ilonga lelei mai ‘oku to e kake ki ‘olunga e ngoué pea ‘ikai ngata aí pea mo e toutaí foki. Ka ‘i he taimi tatau ‘oku fai e ng ue ‘a e Potung ue Ngoue pea mo e Pule’anga ki hono ‘omai ‘a e uité ke lava ‘o process p ‘i heni koe’uhi ko e ngaahi faingam lie kehekehe ‘i he anga ko ‘o ‘etau nofó ‘i he mo’uilelei pea peh foki ki he langa fakalalakaka Sea ‘o hang ko ia na’e fai ki ai ‘a e t folofolá. ‘I he tafa’aki tatau p Sea ‘oku

fai 'a e feng ue'aki pea mo e, ko e hokohoko atu p 'a e ng ue 'a e Pule'anga 'i he polokalama n ko eni 'i he Pangil Fakalalakalaka ke kei fakaivia aip 'a e ngaahi pisinisi. Neongo p lahi 'a e ngaahi pa'anga ia ko ia he ngaahi pangik , ka koe'uhi ko e tupu si'isi'i peseti 'e 4 mo e peseti 'e 1 'a ia 'oku mau ng ue'aki. 'A ia 'oku fakak toa ki he pa'anga 'e 13 miliona 'oku kamata mai he ta'u 'e 2 koe'uhi ke kei tokoni p ki he fanga ki'i pisinisi iiki ke nau fakakakekake'aki 'enau ngaahi ng ue ki he kaha'u.

Faka'ilonga lelei he totongi laiseni ki he fekumi makakoloa

'Oku 'i ai p foki Sea 'a e faka'ilonga lelei ki he ngaahi maka koloa kuo kamata ke ai e ngaahi totongi laiseni mai he ngaahi maka koloa, 'oku kau ia, ko e halanga pa'anga lelei ia ki he fonua he 'etau fononga atu. Pea 'ikai ngata ai Sea ka 'oku tau to e tokanga p ki he totongi e 'uhila koe'uhi ko e lahi taha 'o e fakamole 'a e ngaahi pisinisi 'oku fakatefito 'i hono ng ue'aki e ma'u'anga ivi 'uhila. Pea koe'uhi ko e t ki lalo ko eni 'a e tu'unga 'o e mahu'inga 'o e loló 'i he ngaahi vaha'a m keti fakapule'anga 'oku tau ng ue fakatahai p pea mo e Pule'anga 'i he liliu ko eni ke ma'u'anga ivi ko fakaenautula. Ke mea'i p foki Sea ko e tu'u he taimi ni, koe'uhi ko e maumau mo e uesia e ' takaí, kuo tau piki leva pea mei he tu'unga langa fakalalakalaka 'i he faka'ikon mika 'oku ui ko e 'ekon mika fakalanumatá, *green economy*. 'A ia ko e 'uhinga ko e lahi ko 'o e maumau kuo hoko 'i he fakatefito 'i hono ng ue'aki 'o e loló, pea 'oku ui leva ko e *brown economy* ka 'oku tau 'alu ki he halanga ko ia Sea koe'uhi ke lava p 'o to e tupulaki e 'ekon miká he taimi tatau p , 'oku tauhi p 'a e ma'uma'uluta 'o e ' takaí, 'a ia ko e kaveinga fakam manilahí ia Sea kuo tau fengaue'aki ai mo kinautolu 'i he taimi ni.

Tokanga ki he lahi h koloa mai mei muli

'Oku mahino p foki Sea ko e taha e me'a 'oku tau tokanga ki ai ko e fe'amokaki 'etau fakatau ko ia mo mulí, 'etau koloa h mai mo e koloa h atu. Ka 'oku ke me'a ki ai Sea, ko e peseti 'e 14 'o 'etau h koloa mai ko ia mei tu'apule'anga 'oku fe'unga ia moe 58.2miliona. Ko e me'a tokoni 'ata'at , ko e kiki pea mo e vesitapolo. Ka 'oku fai e faka'amu ia he me'a ko eni ko e lava eni ia, taha eni ia he ngaahi me'a te tau lava p tautolu 'i Tonga ni 'o t mo ng ue'i e ngaahi kaveinga ko eni koe'uhi kae lava 'o haofaki atu e peseti 'e 14 ko eni 'oku tefito 'i mulí. P a ko e to e taha eni ia e kaveinga 'oku fai hono ng ue'i, Potungae Ngoue mo kitautolu k toa, koe'uhi ke lava 'o fakasi'isi'i 'a e fe'amokaki ko ia Sea. He ko e tu'u ko ia he taimi ni 'oku fe'amokaki lahi 'aupito e tafa'a'aki faka-fefakatau'aki. Ka ko e 'uhinga p ko e pa'anga l mai ei mulí mo e ngaahi feng ue'aki mo e Pule'anga mo e va'a, kupu fakapule'anga, kuo nau lava p nautolu ia 'o feau p 'etau ngaahi fiema'u fakalukufua ko pea mo e fetu'utaki pea mo mulí.

Kaveinga ke fakapalanisi langa fakalalakalaka

Sea ko e kaveinga ola hono ua 'oku to e fai e nofo'anga ki ai 'etau patiseti ko eni, 'a ia 'oku fel ve'i ia mo e feinga ke palanisi p langa fakalalakalaka, kolo ki'uta, ngaahi kolomu'a pea peh foki ki he ngaahi 'Otu Motu ki tahí. Pea 'oku hokohoko atu aip langa ko ia, 'oku kei hoko atu aip 'a e pa'anga ko eni, \$2.55 miliona ki he ngaahi tukui koloa, *constituency fund*. Pea 'i he taimi tatau 'oku faingam lie mai foki e ngahi pule'anga mulí, kau ai 'a Siaina, kuo kamata ke nau fakatau hoa, ng ue fakataha mo e ngaahi kolo mo e ngaahi motu. Pea ko u tui ko e langa fakalalakalaka ia kuo tau nga'unu ki mu'a.

Polokalama ke fakatupulaki anga e nofo

Pea 'i he taimi tatau p , 'oku ala tokoni 'etau polokalama tokoni ko ki he kakai fefiné mo e to'utupú 'i he Pangik Fakalalakalaka ki hono toki hakeaki'i mo tokonia 'a kinautolu 'i he langa fakalalakalaka 'o e ngaahi tukui koló 'Eiki Sea. Sea, pea mei he tafa'aki ko 'o e tafa'aki ko ia, ko 'etau kaveinga hono 3, taumu'a olá, ko e faka'amu ke fakalalakalaka e kakai e fonua. 'Ikai ngata p , 'a ia ko e tu'unga fakas sialé eni. 'Ikai ngata p 'i hono teu'i e to'u tangatá ka ko hono feinga aip ke mo'uilelei 'a e, mo ma'uma'uluta e nofó 'i he'etau fononga atu ko ení Sea.

Polokalama ke tokonia e ako

Ko e tu'u ko 'o e 'esitimeti 'o e ta'u ko eni kaha'ú, ko e p seti 'e 17 p ko e pa'anga 'e 45.5 miliona 'oku fakalahi'aki ia 'o 'alu ki he'etau akó. Sea, hang p ko e me'a kuo mou mea'i ki ai, 'oku fonua p tangata, pea ko e teuteu ia ko ki he kaha'ú, ko e to'u tangata lelei ko e fonua lelei ia Sea. Pea 'oku fai aip hono pao toloaki, 'a e 'alu 'etau 'inivesi 'a e pa'anga e fonuá 'i he kakai 'o e fonuá 'i he kaha'ú. Pea 'oku to e l ua atu p ki ai, peseti 'e 12 'etau patisetí, fel ve'i mo e \$33 miliona ki he mo'ui lelei Sea koe'uhi ke feinga'i ke fai e ng ue 'a e Pule'anga 'o fakataha mo e fakafo'ituitui Sea. Pea mo e fonua k toa koe'uhi ke lava 'o ma'u ha to'u tangata 'oku nau mo'ui lelei koe'uhi ke nau to e mo'ui l loa ange Sea, ta'u fitungofulu 'o 'alu atu ki ai. Hang ko e lau ko ia 'a e folofolá Sea pea ko e kaveinga ia 'oku to e 'unuaki atu mo ta'omaki atu 'a e pa'anga ko ení koe'uhi ko e to'u tangata.

Pea kau atu ai p mo e *NCD*, 'a e fakatokangaekina 'o e me'a ko ení Sea. 'Oku fai foki Sea, hang 'oku ke mea'í mo e fonua ni, 'a e feinga ke palanisi p 'a e hou'eiki tangata mo e hou'eiki fafiné. Ka 'oku ke mea'i p , kuo 'alu e taimí, 'oku mohu tal niti ange hou'eiki fafiné he hou'eiki tangata. Pea ng ue'aki ha sitetisitika, ko e kau ng ue fakapule'anga, ko e 3 kotoa p ko e toko 2 ai ko e hou'eiki fafine, tokotaha p ai e kakai tangata. Ke mea'i ko e tu'unga mata'itohí, 'oku toko 3 kotoa p , toko 2 kakai fefine, toko 1 kakai tangata. Ko 'etau fononga ki he kaha'ú 'e lahi ange faingam lie ki he hou'eiki fafine. Ka ko e taha ia e kaveinga 'etau fononga'ia 'i he taumu'a ola ki he kaha'ú hono feinga'i ko eni kuo 'alu. Ko u tui ko e ta'u kaha'u, 'i ai e ngaahi ta'u, ko e hoko 'a Tonga ni ko e fa'ifa'itaki'anga ia ki he'etau fononga atu ki he kaha'u 'e takimu'a e hou'eiki fafiné . Pea 'oku tau poupou ki ai 'Eiki Sea. Poupou ki ai, 'a e tal niti kuo 'oange 'e he 'Otua kiate kinautolu koe'uhi ke nau fai atu e langa fakalalakalaka ki he kaha'ú.

Tokangaekina ma'u ng ue to'utupu

Ko e taha e kaveinga Sea 'i he ta'u kaha'ú, ko e tokangaekina 'o e ma'u ng ue 'a e to'utupú. Ko e palopalema lahi ia pea ko e pole ia kia kinautolu, ko e lahi taha, p seti 'e tolungofulu tupu 'i he kakai ko ia e fonua, ko e to'utupu. Pea 'oku mau fokotu'u heni meimei ki he 6 ki he 12 miliona 'Amelika, te mau kamata ng ue heni pea mo e Pangik 'a M maní koe'uhi ke lava leva 'o savea'i. K toa kinautolu 'oku nau 'i he ngaahi koló, kuo 'osi, 'oku h e kau to'utupu ai ko e h e fa'ahinga mafai te nau ma'ú, pea 'e lava leva ai 'o fai hono 'ave nautolu 'o ako'i 'i he ngaahi p to'i ng ue fakatekinikale, 'enisinia, ko e h fua, ko e tokangaekina, ko e moto mek niki, ko e tokangaekina 'o e ' me'a ko eni ki he fakaneesi, ako fakaneesi mo e ngaahi ako ko ia Sea. Fai e t keti mavahe 'o e ta'u fakapa'anga ka hokó 'i he ' lia ko ení Sea. Pea, 'a ia leva 'e fai e tokanga kia nautolu ko to'utupú pea mo e ngaahi ako'anga. Ka ko e taumu'a, ko e taha kotoa p 'oku 'omai 'e he 'Eiki ki he fonua ni mo m mani 'oku 'i ai hono

‘aonga mo hono taumu’a. Pea ko e faka’amú ke lava ‘o ng ue e ngaahi taumu’a mo e ngaahi tal niti ‘o ‘etau to’utupú. ‘Ikai ngata p ‘i he’ene lelei ke nau mo’ui ke nau nofo ‘i he m mani ‘oku nau ongo’i ‘oku ‘i ai hono ‘uhinga. ‘Ikai ngata aí, ke fakasi’isi’i atu ‘a e h mai ‘a e filí ‘o ‘ave kinautolu ki he ngaahi tafa’aki ‘oku ‘ikai ke tau faka’amu ke nau ‘i ai. Ka ko e taha ia e ng ue lahi te mau ng ue fakataha p Pule’anga mo e ngaahi kupu fekau’aki, to’utupú pea mo e ngaahi siasí koe’uhi ko hono feinga’i ke mo’ui ‘a e kaveinga ko ení Sea. Ko e taha foki ko ia ‘i he savea ko ia na’e fai he 2011 ko e ta’ema’u ng ue na’e fe’unga ia mo e p seti ‘e 6.5 nai. ‘A ia ‘oku ‘uhinga ia meimei ‘i he 6000 ki he 7000 ‘a e ta’ema’u ng ue. Ka ko e ta’ema’u ng ue ia ko ení ‘oku ‘uhinga ia, ko e ni’ihi p ‘oku nau fie ng ue pea nau kumi ke ma’u ha’anau ng ue. Kaekehe ka ‘oku fai ‘a e ng ue ko ení koe’uhi, ‘ikai ngata p ‘ia kinautolu ‘oku nau nofo mai mei he akó, ka ko kinautolu ‘oku ‘ikai ma’u ha’anau ng ue, he ‘oku lahi e faingam lie. Kuo fai e talanoa pea mo e ongo, ‘Aositel lia mo Nu’usila, kamata ke nau faka’at mai, ‘ikai ngata p he toli fo’i’akaú ka ‘oku kamata ke nau faka’at mai ki he ngaahi p to’i ng ue. Ko e neesi pea mo e, kinautolu ‘oku tokanga’i e kau faingata’a’ia mo e kau vaivai, mo e ngaahi me’a peh .

Papua Niukini, lahi e ngaahi matap . Ko e tu’u he taimi ni tau teuteu’i tautolu heni, kakai e fonuá ke nau ma’u e p to’i ng ue pea te nau ma’u leva ai e s niti ‘oku lelei ange, pea te nau ma’u mai ai e kaha’u lelei ange ki he fonua, ka ko e taha ia ‘o e kaveinga lahi ‘oku fai hono ng ue’i ki he ta’u ko ia. ‘I he taimi tatau ‘oku fai e tokangaekina ‘o e tafa’aki fakas sialé p ko e hako tupu e fonuá koe’uhi ‘oku lahi ‘aupito e ngaahi palopalema ‘oku ‘asi mai. Ka ‘oku ‘i ai e fakatokanga heni Sea, ko e tu’u ko ‘a e vete mali he fonua ni, tapu mo e Feitu’u na mo e Hou’eikí, ko e taimi ni kuo ‘alu e ngaahi lesisita ko ‘o e nofo malí, ‘oku mei ‘alu ki he toluafe tupu. Meimei ko e veté ia he ta’u kotoa ‘oku lesisita, me’a p eni ‘oku lesisita, ‘oku mei ‘alu ia ke p seti ‘e 10. Meimei ofi he p seti ‘e 10. Ka ‘oku mou mea’i p , ‘oku ‘i ai ‘ene fel ve’i ‘a’ana e maumau ‘a e ako ‘a kinautolu ‘oku nau nofo mei he akó, ‘oku ‘i ai mo e ni’ihi ‘oku uesia he ng ue, koe’uhi ko ‘api. ‘Oku fai e polokalama tokoni he ng ue ko ení.

‘Ikai ngata p ko e sio ki he tafa’aki faingam lie faka’ikon mika mo nau tal niti ‘oku toe nofo ki ‘api pea ‘oku fiema’u ke fai ha feng ue’aki mo e ngaahi siasí mo e ngaahi kupu fekau’akí ‘i he kaveinga ko ení. He ‘oku ‘ikai ke tau faka’amu a Tonga ke ‘alu ki he’etau kauhala ko ení Sea. Pea ko e me’a ia ‘oku fai hono fakatokangaekina ‘a e langa ko fakalalakalaka he ko ‘etau langa fakalalakalaka he’etau me’a ko ení ke tu’uloa pea kau e taha kotoa p , ko e langa fakalalakalaka ia ‘oku tau fononga atu ki ai ‘i he kaha’u Sea. Pea ‘i he taimi tatau p Sea, kuo fai foki ‘a e talanoa pea mo ‘Aositel lia mo Nu’usila he polokalama ko e *PACER PLUS*, ‘a e kamata ko ke fakatau’at ina’i ‘a e fefakatau’akí kae hoko e ngaahi kaveinga ko ení Sea ke mau feng ue’aki mo e ngaahi fonua ko ia. Pea peh foki mo e totongi akó. Kamata fai e talanoa na’e ‘osi fai mai p mo e ngaahi, Nu’usila mo ‘Aositel lia ke fai ha tokoni mai ki Tonga ‘i he totongi ako e tamaiki fakafo’ituitui. He ko ‘etau ‘etau f nau akó ‘o ako ‘i mulí ‘oku nau lele p nautolu ‘i he totongi ko kia nautolu mei he ngaahi fonua lalahí. Ka ‘oku fai, kamata to e fai mo e talanoa ‘i he tafa’aki ko ia. Ko e ki Nu’usila, ‘oku fakafuofua ki he 25,000 nimaafe Nu’usila he ta’u ‘e taha, na’a lava ‘o holoki hifo e ngaahi me’a, kaekehe, ko ‘etau langa tangata ia ma’a e to’u tangata ki he kaha’u mo e faka’amu ke tau fai ha tokoni te tau fai ‘i he tu’unga ko ia Sea.

Polokalama tokangaekina kau toulekeleka

‘A ia ko e taimi tatau Sea ‘oku ‘ikai ke fai hano li’ekina si’i kau vaivai mo e kau faingata’a’ia, ‘oku kei hokohoko atu p Pule’anga ‘i he pa’anga ‘e 65 ki he ngaahi ta’u motu’á mo e tokangaekina e hou’eiki vaivai. Sea, na’a tau fakafalala p ki he nga ko ‘etau

tu'u fakaf mili mo e me'a fakas siale 'a Tonga ni. Ka 'oku mahino he taimi ni 'oku fiema'u ia ke to e fai ha vakai mo ha tokoni'i e tafa'aki ko eni. Pea 'oku fai 'a e tokanga ki ai koe'uhi ke 'oua p 'iai ha taha 'e li'ekina. Ka 'i ai ha me'a 'oku tauma'u he fonua ni, 'oua p 'e 'i ai ha taha 'e li'ekina, pau ke tau fakataha p koe'uhi ko e langa fakalalakaka 'oku tau fai Sea.

Ma'u v henga m l l kau 'ofisa kolo & pule fakavahe

Pea 'i he'ene peh Sea ko e taha faka'osi'aki e tafa'aki 'o 'etau langa mo tokangaekina etu'unga fakas siale, 'oku mau fakakau mai e kau 'ofisakoló mo e kau pule fakavahé, ma'u mon 'ia, v henga m l l 'oku 'inasi ai e kau ng ue fakapule'anga, kamata 'i Siulai mo e hoko atú, he 'oku mahino p 'a e ngaahi fatongia taki mo mahu'inga 'oku nau fai pea mei he ngaahi tukui motú Sea.

Mahu'inga ke fakatupulaki pule lelei & pule 'a e Lao

Ko e kaveinga hono f Sea, longomo'ui mo e pule lelei Sea 'oku kei fai p 'a hono paotoloaki e ng ue he tafa'aki ko eni. Ke mahino'i p 'a e, ke ongo'i, tautautefito ki he tafa'aki 'a e kau polisi, ke ongo 'e he fonua 'oku malu. Ka lahi ha l unga pea vave hono tokangaekina, pea 'ikai ngata ai Sea, pea fai foki mo e tokanga kia nautolu 'oku ma'u e mafai ke mahino ke nau tokanga'i kinautolu ko 'oku nau pule'i ke ng ue'aki e mafai 'i he founa 'oku taau mo fakakonisit tone mo tokoni ki he'etau langa fakalalakaka 'oku tau fai Sea. 'Oku peh 'oku 'i ai e fakalahi e pa'anga ki he kau polisi Sea pea peh ki he ...

Lord Nuku: Sea, kole p mu'a Sea ke u ki'i fehu'i ange p mu'a ki he 'Eiki Minisit 'a e fo'i me'a ko ia na'e toki 'osi fekau'aki ko mo e mafai ko eni ko 'oku tuku ke ma'u ai e fonua 'e he kau polisi. Ko 'eku fehu'i atu p 'aku ia 'Eiki Minisit 'o fakatatau ki ho'o me'a malanga ko ia he pongipongi ni, pea mo e me'a 'oku tuku mai 'e he Pule'anga 'o peh 'oku 'ikai ke ng ue 'a e laó ki he anga ko ia 'etau tukufakaholo. Ka koe'uhi ko ho'o me'a mai 'oku maau p ' me'á, ka ko 'eku tokoni atu p . Ko 'eku fie lave'i p , pe ko f tafa'aki ko ia 'oku peh ko 'e he Pule'anga 'oku 'ikai ke ng ue ai e laó ki he anga ko 'etau nofo fakafonua, koe'uhi ko ho'o me'a mai ko ena 'oku maau p ' me'a kotoa ka ko e kole atu p ke ke ki'i fakama'ala'ala mai p Sea.

'Eiki Minisit Pa'anga: Sea m l . Tuku Sea ke u toki tali eni he 'osi 'eku fakahoha'a Sea, ...

<001>

Taimi: 1130–1140

'Eiki Minisit Pa'anga: ...Ko e kaveinga ko 'oku tau tokangaekina 'i he fika 4, 'a e mahu'inga ke longomo'ui mo ng ue'i 'a e pule lelei mo e m lohi 'a e pule 'a e laó he fonua ni.

Lord Nuku: Ko e 'uhinga p 'eku tokanga ki ai koe'uh ko 'ene me'a lolotonga eni he taimi ni.

'Eiki Minisit Pa'anga: 'Eiki N pele.

Lord Nuku: Koe’uhi kapau ko ia Sea, ..

Sea K miti: ‘Eiki N pele ‘oku te’eki ai ke u faka’at atu koe ke ke me’a.

Lord Nuku: ‘Oku ‘i ai ‘eku fehu’i ki ai ki he ‘ me’a kuo ‘osi me’a mai’aki.

Sea K miti: Kaekehe ka ‘oku te’eki ai ke u faka’at atu koe ke ke me’a.

Lord Nuku: Ko ia ko e ‘uhinga ia ‘eku kole atu Sea.

Sea K miti: M l .

Lord Nuku: P ‘e ‘omai ha taimi ke u fehu’i ange ki he ‘ fika ko eni kuo ne hanga ‘o ‘omai.

Sea K miti: P ’i sai, hoko atu.

Tokanga ki he ivi totonu fakapa’anga ‘a Tonga makehe mei he tokoni

Lord Nuku: Ko ia, m l ‘Eiki Sea. M l mu’a ho’o laum lie ‘Eiki Sea ki he pongipongi ni. Pea ‘oku fiefia e motu’a ni ‘i he lava mai pea mei Vahe Hahake koe’uh , ‘o pule’i e fu’u Fale ‘eiki ni. Pea ‘oku peh fakam l atu ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea, Ko e me’a malanga ko ‘a e ‘Eiki Minisit ko ia ‘anenaí, ko ‘etau patiseti ko ia ki he ta’u ni na’a ne peh ko e 545.1 miliona, ‘i Fale Alea. Pea ne fakahoko mai ai ‘oku ‘i ai e 327 miliona ‘oku t naki he lao fo’ou ko ení. Pea ne to e me’a mai ‘Eiki Sea ‘oku hiki ‘a e patisetí ‘aki e p seti ‘e 10. K ko e ‘uhinga ‘eku fehu’i atu ‘Eiki Sea, he ko u sio hifo ki he fakamatala patisetí ‘oku ‘asi ai e hiki v henga p ‘oku ‘i ai ha fekau’aki ‘a e ‘ me’a ko ení pea mo e hiki p seti ‘e 10 ko ení. Ka ko ‘eku ‘ai p ‘a’aku ia ko e kole atu p , k taki fakamolemole p ‘Eiki Minisit Pa’anga koe’uh ko ‘ene tu’ú, ke ke me’a mai p ‘oku ‘i ai ha tukuhau p ko ha founga t naki pa’anga fo’ou ‘oku ‘uhinga ai e hiki ko eni ko p seti ‘e 10, koe’uhi he ‘oku fai foki mo ‘etau hiki v henga. Pea ko u kole atu ke ke hanga mu’a ‘o fakama’ala’ala mai ‘a e ivi totonu e fonuá, ‘a ia ‘oku t naki mei he’etau... ‘a eni ko mei he’etau pa’anga tukuhaú mo e ngaahi t naki pa’anga kotoa ko e ‘a e Pule’angá ke mavahe pea mei he pa’anga ‘a ko , tokoní, he koe’uh he ‘oku hiki e me’á, ‘a e patisetí. P ‘oku, p ko e ha e founga ‘oku hiki áí Sea. Ko e, k taki p ‘Eiki Minisit ko e fakama’ala’ala p koe’uhi ke mea’i ‘e he kakai e fonua.

Sea K miti: Minisit Pa’anga, m l .

’Eiki Minisit Pa’anga: Sea tapu p ki he Hou’eiki mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea peh ki he Hou’eiki K miti Kakató. Fakam l ‘aupito he fehu’i mahu’inga ení. Ka ko te tali atu ‘e au e fehu’i he kongá ki mui ‘eku fakahoha’a Sea. Konga ki mui ‘eku fakahoha’a.

Sea K miti: ‘Eiki N pele, ko eni ‘oku ne me’a mai ‘e toki ‘omai fakamuimui.

’Eiki Minisit Pa’anga: Tali atu ‘e au e fehu’i ko iá ki mui he kongá p kau p ki he fakahoha’a ‘oatu p kau pe he ki’i fakahoha’a ke ‘oatu p ki’i fakatata ‘o e ‘esitimeti Sea .

Lord Nuku: Sea nau ‘amanaki p au ‘Eiki Sea koe’uh foki ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni ka ‘i ai ha fehu’i pea ke tali mai. Pea kapau ko ‘ene me’a ‘ana ia ke toki tali mai p ‘anai, ko e me’a ia ‘a e Feitu’u na, fiem lie p motu’a ni.

Sea K miti: Sai ke tau tuku p ke toki tali ‘anai.

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko ‘eku tali atu e lau ko ia Sea ‘oku kau ia he’eku fakahoha’ a atu ko ení Sea. Ko u lau ki he faka’ takai, pea u lave hifo ki he fakapa’anga pea mo e tofitofí. M l Sea. Sea, ko e, pea ‘oku hoko leva e ‘ tita ko e kupu mahu’inga ia he’etau feinga’i ko ia he’etau feinga’i ko ia e

Sea K miti: K taki Hou’eiki N pele Fika l ‘o Vava’u.

Lord Tu’i’ fitu: M l ‘aupito Sea. M l e fakalaum lie Feitu’u na mo e ma’u ho Sea. Ko u faka’apa’apa p ki he ‘Eiki Minisit , ki mu’a mu’a pea fakam ‘opo’opo. Ko u fehu’i p fanga ki’i me’a fakatekinikale p ‘o e tufa e pepa ‘ave takai e patiseti e ta’u ni. ‘Oku hanga hifo e motu’a ni ko e ngaahi liliu ki he patiseti fakaangaanga e Pule’anga Tonga 2016/17, ‘i ai e peesi ai ‘e 24 ‘a hono fakatonotonu. ‘Alu ko ki he fakamatala patisetí ‘oku ‘i ai e peesi ai ‘e 52 ‘oku fakatonotonu ai. Ka ‘oku ‘i he tu’utu’uni e Fale ni, ‘oku lava p ia ke fai ha ngaahi feliliuaki, ko e anga ia e fokotu’u e ‘esitimetí. Pea mo e ua, ‘oku ‘i ai e tohi fakalahi ia he ‘esitimetí fakaangaanga 2016, ko e fakapa’anga ‘e 3.5 miliona ke langa ha ‘ofisi fo’ou. Sea, ko e fehu’i ‘a e motu’a ni, ko e toki maau kakato p eni ‘a e patisetí, he ‘oku tau tufa ‘a e ongo pepa fakamatala ‘o e fakaangaanga ‘o e patisetí ki mu’a ka tau toki tuli ‘a hono fakam ‘opo’opo ki mui. Ko e ki’i fehu’i p ia Sea.

Sea K miti: M l .

'Eiki Minisit Pa'anga: Tapu mo e Seá peh ki he Hou’eiki K miti Kakató. Fakam l atu ki he fehu’i mahu’inga ko ia. Te u tali atu p mo ia ‘i he me’a ko u fou atu ki ai ‘anai ange. Kaekehe, ka ko e pule lelei ‘oku mahu’inga pea ko e me’a ia ‘oku fakaivia ai ‘e he Pule’anga e pa’anga ki he Potung ue ‘Atita ke nau feinga ke vave mai ‘enau vakai’i ‘a e anga ko ia hono ng ue’aki ‘o e pa’anga ko ia ‘oku fonua. Ko u fiefia p ke fakah ko e tu’unga fakapa’anga ko , fakamatala pa’anga ki he ta’u 2014/15 kuo ‘osi fakahoko mai ‘e he ‘atita e ng ue ko ia pea kuo ‘osi tuku mai ki he Fale Alea. Ka ko e taha ia e ngaahi mahu’inga hono tokangaekina e pa’anga ‘o e fonua.

Sea K miti: Minisit k taki e ‘Eiki N pele mei Ha’apaí.

Lord Tu’iha’ateiho: Kole atu p Sea ko ‘eku sio hifo p ‘a’aku ia ki he ngaahi ‘ pepa ko eni ko na’e ‘omaí. Na’e fai ko ‘a e *workshop* ko eni ko ‘o e Fale ni, na’e, ko e *total amount* ko eni ko he laó na’e 324 miliona. Pea ha’u ia ko ki he ‘aho, he ‘osi ko ‘a e *workshop* kuo hiki hake ‘a e *amount* ia ko ia ki he 327 miliona. Pea ‘oku kehekehe ai mo e ngaahi fakamatala ia ‘e ni’ihi pea ‘ikai ke hoa mo e ngaahi ‘ p seti ko eni ko ‘oku fakap seti’aki ‘a e silini h atu mo e silini t ki tu’a. Ko ‘eku fie ma’u p au p ‘e lava ‘o fakama’ala’ala mai e me’a ko ia fakamolemole.

'Eiki Minisit Pa'anga: M l Sea. Tapu p mo Hou’eiki, Feitu’u na ‘Eiki Sea peh ki he Hou’eikí. M l ‘aupito e fehu’í, fehu’i mahu’inga ko ení. Ka ko u kole atu tuku ke u tali he te u a’u p ki ai Sea fakamolemole koe’uh ‘e a’u p ki ai. Ko e mahu’inga ia Sea ‘oku fai ai e tokangaekina ‘a e ma’u mafai ke ne ng ue’aki e pa’anga ‘a e fonua pea ‘ tita’i hono taimi pea ‘omai ke me’a ki ai e Feitu’u na. Ko e taha ia e me’a ‘oku mau tokanga ki ai ki hono ‘ tita’i ‘o e ng ue ko eni kuo u lave ki ai, ko u a’u mai ki he 2014/15. Taimi tatau p Sea ‘oku fai foki e ng ue ki he tafa’aki ko eni ‘o e kau polisí ke to e ma’u ivi ange ke fakahoko’aki honau

fatongia ke to e lelei ange. Pea 'ikai ngata ai foki Sea, koe'uh ko e fai e tokangaekina 'o e kakai 'o e fonua ke femahino'aki mo e , feng ue'aki pea mo e Pule'anga pea ko e me'a 'oku mahu'inga ai 'a e fengaue'aki pea mo e kau 'ofisakolo mo e kau pule fakavahé. Pea 'ikai ngata ai foki Sea 'oku kau e fakapa'anga lahi 'oku mau 'omai ki he pule, va'a ko eni ko 'o e *Public Service Commission* pea peh foki ki he *Ombudsman* 'oku fai e ng ue mo e *anti-corruption* faka-pa'anga 'a e ng ue ko ia koe'uh ko e ma'uma'ulututa mo e ma'u e mafai.

Fie ma'u ki he ngaahi ng ue lalahi

Ko e kupu hono nima Sea, 'a e fie ma'u ko ia ki he ngaahi ng ue lalahi pea mo e toe 'omai e ngaahi 'ilo fakatekinolosia mu'a, fakalaka fakaonopooni ke tau ng ue'aki Sea. Ko e mahu'inga 'aupito e ngaahi ng ue lalahi 'oku 'omai ki he fonua ni koe'uhi ke ne lava 'o fakalahi 'a e mafai faka'ikon mika mo 'etau ivi ng ue faka'ikon mika koe'uh ke tau lava 'o fai'aki e ngaahi ng ue lahi ange 'i he ngaahi ng ue ko ia 'oku tau lava 'i he taimi ni. Pea 'ikai ngata ai, 'oku mau tokangaekina 'a e ngaahi hala mo e ngaahi me'a peh 'oku tau ma'u he lolotonga, ke feinga'i ke 'oua 'e tuku ta'etokanga'i kae feinga ke 'atu hono pa'anga ke tauhi ma'u p mo *maintenance* koe'uh ke 'oua te nau holofa. 'Oku 'i ai e pa'anga leva 'e 10 miliona 'Amelika, pea to e lahi ange, ne taumu'a ki he 20 miliona kuo kamata ke 'omai 'e he Pangik Fakalalakaka 'a 'Esia, ki hono 'alu ko eni 'o e fakalalakaka ki he *e-government*, ke 'alu ko ia e fetu'utaki faka'ilekitul niak ko ia 'a e Pule'anga mo e ngaahi kupu fekau'aki 'i he fonua. Kae tautautefito ki he tokangaekina ange ki he akó mo e mo'uí. Pea 'oku fai 'a e pa'anga ko eni kuo kamata ke tau feng ue'aki ke vave fakahoko fatongia 'a e Pule'anga ki he fonua 'i he tafa'aki ko eni Sea.

Pea 'ikai ngata ai foki Sea 'oku 'i ai e ongo satelaite ko e *transponder* 'e 2 'oku tuku mai 'e he Pule'anga koe'uhi ko e talu ko hono 'oatu, lisi atu he 2014 'a e tu'unga satelaite 'e ua 'i he 2014. Pea nau mai ai e 'inasi e Pule'anga ko e 'omai e tu'unga satelaite ko eni ko e *transponder* 'e 2. Pea 'oku lava ke 'omai ia koe'uhi ke ng ue'aki ia he fetu'utaki fakasatelaite, tautefito ki he ngaahi motú. 'Oku fai e ng ue he taimi ni koe'uhi ke fehokotaki 'a Tonga ni fakauaea, *cable* fakafetu'utaki 'a e Ha'apai mo Vava'u kae 'aonga e ngaahi tu'unga fakasatelaite ko eni ke fetu'utaki mo e ngaahi motu ko 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'unga fakasatelaite.

'A ia ko e kongia ia 'o e 'inasi ne'a 'omai 'e he Pule'anga he tafa'aki ko ia 'o t naki atu ki he \$13.85 miliona, mahalo ko e 'inasi e Pule'anga mei he 'inasi ko eni 'i he 'alu ko eni 'o e tu'unga satelaite ko ia na'e lisi 'i he 2014. Ka 'oku 'i ai e kongia ai ko e 15 miliona, 11.25 miliona 'oku toki 'omai ia he ngaahi ta'u 'e 25 ka hoko mai, ka kuo mau 'osi fakafuofuoa te mau ma'u 'emautolu 'i Fale Pa'anga he faka'osinga 'o Sune ni he ta'u ni, 'a e 7.1 miliona 'i he pa'anga ko eni koe'uh ko e tokoni ia ki he'etau langa fakalalakaka Sea. 'Oku kau mo eni 'a e t 'anga vaká. Ne folofola ki ai 'a 'Ene 'Afio ka kuo kamata e ng ue ki he ng ue ki he toho'anga vaka 'i Tonga ni he koe'uh 'oku mahino 'oku 'ikai ke lava e t 'anga vaka ia ko 'i Fisi ke ne feau e fie ma'u hotau ngaahi tukuimotu 'i he feitu'u na. Pea kuo hokohoko atu e ng ue ko eni, 'ikai ngata p 'i he'ene tokoni ki he'etau fie ma'u pea mo e ma'u ng ue pea mo e fakalalakaka 'a Tonga ni ki he kaha'u. 'Oku meimei fakafuofua ia 'i he 70 'Amelika, 'a e mahu'inga fakapa'anga ki he ng ue ko eni. 'A ia 'oku fai e ng ue 'i he tafa'aki ko eni, mahino 'e lava p 'o 'i ai ha fa'ahinga tafa'aki 'e fengaue'aki 'a e Pule'anga mo e ngaahi pisinisi...

<001>

Taimi: 1140-1150

‘Eiki Minisit Pa‘anga: Minisit koe‘uhí ko e kaveinga ko eni ki he ta‘u kaha‘ú. Ko e taimi tatau p foki Sea hang ko ‘eku lau ‘anenaí kuo fai e fehokotaki faka-fetu‘utaki ko eni mo Ha‘apai mo Vava‘u, faka‘amu ke ‘osi ia, kamata ia he ta‘u fo‘ou ke fai mo ‘osi e ta‘u fakapa‘anga 16/17.

Lord Nuku: Sea, k taki ko e kole p mu‘a, ko e fehu‘i atu p ki he ‘Eiki Minisit .

Sea K miti Kakato: Fehu‘i.

Tokanga ki he ngaahi tu‘u‘anga satelaite Tonga he vavá

Lord Nuku: K taki p ‘Eiki Minisit , ko e ki‘i fehu‘i atu p fekau‘aki pea mo e tu‘u‘anga satelaite ko na‘a ke me‘a ki aí. Ko e tu‘u‘anga satelaite ko ení, ‘oku ai ha‘ane fekau‘aki pea mo ‘etau satelaite ko ko ‘a na‘e ma‘u ko ‘e Tonga ni p ko e tu‘u‘anga satelaite fo‘ou p ‘eni ia? ‘A na‘a ke toki me‘a ki aí. Pea kapau leva te ke me‘a ki ai ‘e Sea pea ke ... ‘uhí ke ne fakahoko mai ko e h ha tu‘unga ‘oku ‘i ai ‘etau tu‘unga satelaité p ‘oku kei toe ha‘atau ‘inasi he vav . He ko eni ‘oku hang ‘oku ngali fakafiefia ‘ene me‘a mai ‘o talamai ‘oku ai e tu‘u‘anga satelaite ‘oku ... ko ‘eku fie lave‘i p Sea.

‘Eiki Minisit Pa‘anga: Ko ia. H fanga ai p he fakatapú. Tapu mo e ‘Eiki Sea pea peh ki he Hou‘eiki K miti Kakató. Fakam l ‘aupito he fehu‘i mahu‘inga ko eni ‘oku ‘omai ko ení. Ko ‘eku lave ko ‘anenaí ko e fetu‘utaki ko fakalalakaka ki he kaha‘ú pea ‘oku ai e me‘a ‘e 2 na‘e talamai ko e taha ia e ‘inasi ‘o e Pule‘angá na‘e tuku mai ki he fe‘aveaki mo e kautaha ‘oku nau tokangaekina ‘a e lisi atu ki ai ‘a e *space*, tu‘u‘anga satelaite ‘e 2 he 2014, ko ‘enau ‘omai e me‘ang ue ko ení, ko e *transponder*, ko e ngaahi fu‘u me‘a ia fakatekinikale ia ‘alu ko he fo‘i satelaite he vav pea ‘oku ai e ki‘i me‘a ‘e 2 ai, pea lava ng ue‘aki ‘e Tonga ni. Pea ‘oku tuku mai ia ki he Pule‘angá ke nau fai‘aki ha ng ue. Pea ko e hoko e me‘a ia ko iá ko eni ‘oku fai‘aki e feingá, tautefito ki he akó pea mo e mo‘uí. ‘A ia ko e me‘a eni ia na‘e fai ki ai he 2009, he pule‘anga ko iá na‘a nau fai e alepau mo e me‘a ko ia, ka ‘oku ou talaatu ko e koloa ia e fonuá ke ng ue‘i koe‘uhí ko ‘etau langa fakalalakaka ki he kaha‘ú.

‘Esitimetri ki he sipoti 2019

Sea ko e sipoti ‘o e 2019, ‘oku tau tukup mo fakafeta‘i ki he ‘Eiki ‘e lava p hono me‘a fakapa‘angá ki ai. ‘Oku fokotu‘u mai e ‘esitimetri ko ení ‘aki e 10 miliona

Lord Nuku: ‘E Sea k taki p , ‘Eiki Minisit , ‘a ia ‘oku kei ai p ‘etau *slot* e? ‘Oku ‘i he Pule‘angá? ‘A e satelaité? Ko ‘eku tokanga p ‘a‘aku ia ki he tafa‘aki ko iá. P ‘oku ai ha *slot* ‘i he *slot* ko ko na‘e tukumai ko ‘o l sisita ‘e Tonga ni ‘oku kei toe mai hang ko ho‘o me‘á. P ‘oku ‘i ai p ‘oku hala.

‘Eiki Minisit Pa‘anga: Sea, ko ‘etau fakalalakaká ko e ngaahi koloa ko ení Sea. Pea ‘oku ‘osi mahino p na‘e ‘osi ai p , ai e ngaahi tu‘u‘anga satelaite p ‘i he 2009 na‘e fai e alepau mo e kautaha ko ení, pea ko e taha ia e ngaahi me‘a ko ení mei he TongaSat. Kai kehe ko ‘eku lave atu ko e ngaahi koloa eni. Toki ‘atu p ha fakamatala ki he ngaahi me‘a ko iá Sea, ka ko e fakamatala eni ki he ngaahi koloa ‘oku tau ma‘u ke ng ue‘i. Fakafeta‘i ki he

‘Eiki na’e ai e tokotaha na’e ha’u ‘o talamai ‘oku ai e me’a ‘i ‘olunga he vav pea tau ‘inasi ai e fonua ni ‘o a’u mai ki he ‘aho ni. Ka ko e tu’unga ia ko he taimi ni Sea.

Lord Nuku: Kuo u fakam l ki he ‘Eiki Minisit koe’uhí ko eni ‘oku ne me’a mai ke mea’i he kakai e fonuá ‘oku kei ai p ‘etau tu’u’anga satelaite ‘i he vav , ‘oku kei ma’u he fonua ni. M l Sea.

‘Eiki Minisit Pa’anga: Sea, pea te tau hoko atu ai p ‘a e sipoti 2019. Fakam l p ki he feng ue’aki kuo feng ue’aki mo e Pule’anga Siainá, pea peh Papua Niu Kini mo e ngaahi fonua fekau’akí, ‘i he ng ue ko hono ‘omai e pa’anga ke lava heni pea kuo tukumai he ‘esitimetri ‘a e Pule’angá ‘a e 10 miliona ke tau kamata’aki ‘a e langa ‘a e ngaahi me’a ko ení. ‘A ia ‘oku kau ai ‘a e mala’e t pulu mo e me’a ko iá ‘e lava leva. Pea ‘e ‘alu ki he ‘esitimetri ka hoko maí, kuo pau ke fakalahi hake ‘a e ‘esitimetri mei ai. Pea ‘oku ma’u p pa’anga ko iá ‘i loto ‘i he ‘etau tu’unga fakapa’angá. Pea ‘oku ai e fiefia lahi ‘a e tokoni ko eni kuo fai mai meiate kinautolu e tafa’aki ko ení.

Pea ‘ikai ngata aí, ‘oku mau ‘omai e 3.5 miliona, koe’uhí ke langa’aki ‘a e fale ng ue ‘a e ‘ofisi ko eni ‘a e Kasitomú ko eni nau fai fatongia ‘i uafú. Ko e ‘uhinga eni foki Sea na’e ai e feme’a’aki he toe liliu ko ‘etau ‘esitimetri, t naki mai ‘a e 3.5 miliona ko iá, ko e fakalahi ia ki he ‘esitimetri na’a tau ‘omai koe’uhí ke lava fai’aki ‘a e langa ‘a e fale ko ení koe’uhí p ko e fonuá. Fakafaingam lie’i ‘a e feng ue’aki fefakatau’akí e h koloá ‘o fakafaingam lie atu ko e ‘uhinga ia ko ‘oku to e ai e liliu 3.5 ko ení Sea. Pea ‘oku lava p he 3.5 ko iá ‘i he pa’anga ko ia h mai ko ‘o e Potung ue ko ení ke ne lava ‘o feau, ka ko e taha ia ‘etau ng ue lalahi ‘oku tau faka’amu ke lava ‘a e fetu’utakí ‘i he ‘at mo e tahi pea peh mo e funga e fonuá koe’uhí ke ma’u e ivi lahi ange ‘a Tonga, ko e Tonga ki he kaha’ú ‘e ivi lahi ange, koe’uhí ke lava ‘a e

Sea K miti Kakato: Minisit k taki ko e Fakafofonga Fika 1 ‘o Vava’ú ‘oku ai e me’a ‘oku tokanga ki ai.

Tokanga ki he tu’unga teuteu ki he Sipoti 2019

Lord Tu’i’ fitu: M l ‘aupito Sea. Kuo u tui p ‘e laum lie lelei ‘a e ‘Eiki Minisit , kuo paasi e fo’i pulu ia e sipotí, ka ko e fehu’i ‘a e motu’a ni, ko e h e me’a ‘oku hoko ki he sipotí na’a paasi e patisetí heni ‘oku ai e ngaahi fokotu’utu’u ‘oku te’eki ke h mai. ‘Oku ai ‘a e sipoti ‘oku ‘amanaki ke fakahoko. ‘UHINGA p au ki he fika kuo fokotu’ú mo e ngaahi me’a’ofa ‘o e ngaahi v feng ue’aki ko ená, f f kapau ‘oku te’eki ke maau ‘a e fokotu’utu’u e sipotí ho’o patiseti. M l .

‘Eiki Minisit Pa’anga: Sea, tapu mo e Feitu’u na, peh ki he Hou’eiki e K miti Kakató, kole p ki he fehu’i mahu’inga ko eni, kuo u kole atu toki tali mai p mu’a ia ‘i he ngaahi fehu’i ko ia ki ‘amuí. Ko e lamí kuo maau, fai e ng ué ia Sea. Mahino ‘oku ai p fanga ki’i pole he vaa’ihalá ka ‘oku ‘ikai ko ha me’a lahi. Kuo u tui ko Tonga eni, ko e loto’i Tongá ‘oku tau faka’amu p ke lava. Pea neongo ‘oku hang ‘oku f f e t kungá ka ‘oku ou tui ‘oku tau faka’amanaki lelei p . Kai kehe ko e tu’u ia ko ngaahi ng ue lalahi ko ení Sea ...

Sea K miti Kakato: Minisit k taki ko e Fakafofonga Hou’eiki N pele Fika 2 ‘o Ha’apai.

Lord Tu'ihā'ateiho: M l 'aupito Sea, kuo u kole p ke u h fanga he fakatapú. 'Ikai ko 'eku fokoutua hake p 'a'aku ki 'olungá ko 'eku fiefia 'i he talamai 'oku 'ikai ke *bankrupt* e TASA mo e sipotí ka 'oku go through te tau hokohoko atu p 'i he founa ko 'e hoko e sipoti ko he 2019.

Kaveinga 6 ke tokangakina koloa e fonua

'Eiki Minisit Pa'anga: M l Sea. Ko e kaveinga hono 6 Sea, 'a e faka'amu ke tokangaekina 'a e 'ataakai pea peh foki pea mo e koloa e fonua ni ko e kelekele Sea. Pea 'oku ke mea'i p Sea 'oku 'ikai ke toe ai ha pole lahi taha 'i he fo'i m mani ko ení ka ko e feliuliuaki 'a e 'eá, koe'uhí he 'oku fehu'ia ia p 'e toe hoko atu 'a m mani p 'ikai. Koe'uhí kuo maumau 'a e 'aofi ko 'o e fo'i m maní Sea. Pea ko e me'a kuo liliu ai 'a e founa ng ue he langa faka'ekon miká mei he 'ekon mika fakatefito 'i he loló, ki he 'ekon mika 'oku fen pasi, pe 'oku ui ko e *pre-economy* fen pasi mo e 'atakaí Sea. Pea ko ia kuo hoko 'a e ngaahi konifelenisi 'i P lesi mo Falanis mo e ngaahi ... koe'uhí ke fakangatangata e lahi e kasa koná, pea neongo 'oku tau uesia lahi heni ko e fatongia ko Pule'angá 'oku ne faí, feinga'i ke langa ke to e longomo'ui ange ke tau lava 'o matatali 'a e faingata'a ko ení. He 'oku tau uesia e fanga ki'i fonua iikí 'i he ng ue langa faka'ekon mika e ngaahi fonua lalahí 'o kavahia ai, 'o tau palopalema ai he feliuliuaki 'a e 'eá. Pea 'oku fai 'a e ng ue 'a e Pule'angá pea peh ki he kupu fekau'akí ke to e fakalelei'i ange, 'ai p ha pa'anga, talifaki ka ai ha tu'unga hoko ha fakatu'ut maki pea kuo fokotu'u he Pule'angá ke ai ha pa'anga ke tau kei hoko atu ai p , ka ai ha me'a 'e hoko 'oku ai p 'etau pa'anga ke tau fai 'aki 'etau ng ué. Ka toki tokoni mai p ha taha. 'I he taimi tatau 'oku fai e feng ue'aki mo e Pangik 'a M maní mo e Pangik 'a 'Esiá ke fai e malu'i e fonua ni, ka ai ha hoko ha me'a 'e lava p 'oku ai hono fa'ahinga polokalama malu'i koe'uhí ke fakalahi mai e pa'anga ko iá, koe'uhí ke lava hono tokangaekina ka hoko ha fakatu'utamaki fakaenatula ki hotau fonuá Sea. Pea ko e kongalahí ia pea peh foki hono fai e tokangaekina ki he liliu ko eni 'etau ma'u'anga ivi ki he 'uhilá ko eni kuo tau 'alu ki he p seti 'e 50 'i he feinga'i he 20/20, ka kuo to e t naki mai 'a e va'a, tafa'aki ko eni 'o e ngaahi me'alelé. He ko e kongalahi ia 'o e ng ue'aki ko eni 'o e loló 'i hotau fonua ni, tukukehe ange ma'u'anga 'uhilá ko 'etau ngaahi me'alelé. Pea kuo kamata ia ke kamata he ta'u fakapa'anga hokó ko e fanga ki'i me'alele ke ng ue'aki ia ke h 'aki ai p ia 'i he ngaahi ... 'ikai ke to e fakatefito ia 'i he loló. Pau ke h mai e ngaahi me'a kehe, 'ikai ngata p 'i he ivi 'o e la' , pea peh foki ki he ngaahi ivi kehe koe'uhí p ko e kamata ke tau fononga atu ki he tu'unga faka'ekon mika, langa faka'ekon mika 'oku napangapangam lie pea mo e 'atakaí Sea.

Kaveinga ki he v Tonga mo muli

Ko e konga faka'osí Sea ki he ngaahi taumu'a ola hotau v mo mulí. Mo e ngaahi fonua mulí Sea. Kuo u fiefia p ke fakahoko atu Sea, 'i he feng ue'aki fakapa'anga mo e ngaahi fonua mulí 'oku mahino 'a e toe lahi mai 'enau ngaahi tokangá, koe'uhí ko 'enau falala mai, 'ikai ngata p he to e m fana ange hotau ngaahi v pea mo 'etau tokangaekina e ngaahi alepau ki he pa'anga 'oku 'omai ki hení. Ko e me'a ia 'oku to e lahi ange ai e ngaahi tokoni 'oku nau toe 'omaí, 'o a'u p ki he tu'unga kuo to e 'au ki he ngaahi fonua Nu'usila mo 'Aositel lia 'oku nau kau mai 'i he tokoni ko 'o e patiseti. Ko e faka'ilonga lelei ia 'oku ai 'enau falala mai, pea 'oku ou tui ko e konga mahu'inga ia 'o 'etau 'esitimetí ko ení mo 'etau langa ng ué ke tokangaekina hotau v mo mulí pea ko e me'a ia 'oku afe mai ai 'a Papua Niu Kiní, ko e fakafeta'i, ko 'enau to e manatu ki he kuo hilí, na'e ai e k inga na'a nau ange 'a e kau misinalé 'o fai e ng ue pea 'oku fai ai 'a e tokangaekina 'a e konga mahu'inga ko eni.

Tokangaekina hotau ngaahi v mo e ngaahi fonua mulí mo e k inga Tonga ‘i mulí, pea ‘oku fai ai ‘a e tokanga mavahe ‘aupito ‘aupito ki he tafa‘aki ko ení ‘i he ‘etau fononga atu ko ení Sea. Ko e m mani ko ení ‘oku ‘ikai ha taha ia ‘e tu‘u tokotaha, fo‘i vaka p taha, heka kotoa p ai ‘a m mani, pea ‘oku fie ma‘u ka ai ha kupu ‘e lavea, uesia ‘a e va‘a ko , uesia ai p mo pea ko e tu‘u ia ko ‘a e ng ue fakavaha‘apule‘angá ko e vaka p taha ‘oku tau feongoongi, pea ko e me‘a ia ‘oku ui ko ko e *globalization*. Tau ‘alu p he vaka p taha, pea ko e langa fakalalakaká ‘oku ‘ilo he ngaahi fonua fakalalakaká, kuo pau ke nau sai pea sai mo e ngaahi fonua kehekehé, koe‘uhí ‘oku feng ue‘aki pea fe‘aonga‘aki. ‘Oku ‘aonga mai e ngaahi fonua ‘oku nau ‘omaí, ‘oku tau toe ‘aonga atu. Ko e taha ia e mahu‘inga ‘oku kei fai ai e tokangaekina ke kei fai e paotoloaki mo kei fakam fana‘i ‘a e v ko ení, ‘a kitautolu mo hotau ngaahi

<003>

Taimi: 1150-1200

‘Eiki Minisit Pa’anga:hoa ng ue mo e ngaahi kautaha lalahi pea peh foki pea mo e

Sea K miti Kakato: K taki ko e ‘Eiki N pele Fika 1 ‘o Vava’u.

Lord Tu’i’afitu: M l ‘aupito Sea, kei foaki faingamalie ki he motu’a ni. Ko ‘eku fehu’i p ki he v fakang ue? ‘Oku lave’i ‘e he motu’a ni ‘a e me’a ‘a e ‘Eiki Minisit , ‘oku ‘i ai hotau v pea mo *Papua New Guinea*. Ko ‘eku fehu’i. F f ‘etau v mo *Irian Jaya*? ‘Oku ‘i ai ha’ane feng ue‘aki ‘oku h ‘i ho’o Palani fakang ue? M l .

‘Eiki Minisit Pa’anga: Sea! Tapu mo e Feitu’u na mo e Hou’eiki ‘o e K miti Kakato. Ko e fehu’i lelei eni. F f ka u lave ai leva ke ‘osi ‘a e fakalukufua, ka tau toki a’u hifo ki he fakaikiiki Sea. Ka ko e ‘ataakai. Faka’ofo’ofa! ‘I he taimi tatau ‘oku tau tokanga kina p Tonga ko e fonua tau’at ina eni Sea, ‘oku ‘ikai ke tau pule’i ‘etautolu ‘i muli...ko e fonua tau’at ina eni na’e fokotu’u ‘i he 1870 pea ‘oku kei vilingia ‘a e fuká ‘o a’u ki he ‘aho ni. ‘Oku fai p ‘a e feng ue ‘aki ‘oku ‘i ai p ‘a e ngaahi me’a ‘oku tau peh ‘oku sai ki Tongá. ‘Oku ‘ikai ke tu’u ‘a Tonga ia ‘o fakam l ‘aki ‘o peh ‘oku tau atu kitautolu ‘o fakam l ha ngaahi tafa’aki, ka ko e anga ‘etau nofo Sea. ‘Oku tokanga kina kitautolu ko e ‘Otua mo Tonga ko e h ‘a e me’a ‘oku lelei ki he ‘Otua mo e tangata. Kau afe mai Sea.

Ko e tu’unga ia ‘etau tauhi v pea tau toe tauhi v pea mo e ‘Otua, pea ko e faka’amu ia ‘etau ‘alu ko eni. Tau ‘alu ki ‘olunga ki he ‘Eiki pea tau ‘alu ‘i he tafa’aki kotoa p , kae napangapangam lie ke fai ai ‘etau langa Sea.

Sea, ko e fatu ‘a e Patiseti ko eni fakalukufua ko u ki’i lave ki ai ..

Lord Tu’i’afitu: Ko e ki’i fehu’i p ki he ‘Eiki Minisit . Ko e ngaahi fonua kotoa p ‘oku m mipa ‘i he Pule’anga Fakatahataha ‘oku makatu’unga honau ngaahi v ‘i he’enu *foreign policy*. ‘Oku faka’ehi’ehi ‘a m mani mei he ‘Otua, he ko e fo’i pisinisi makehe ia, ‘e fepakipaki ia ‘a e lotú ke tau t holo ‘i he tafa’aki ‘o e politikale ‘o e sosiale. Pea ko ‘eku tokoni p ki he Minisit ki he’ene me’á ‘oku fu’u fakaaao ‘ikai ke fakangatangata p ‘i he ‘ataakai hotau v ‘i hotau tu’unga fakakaume’a ki muli ‘i he *foreign policy*. Tukuange ‘a e ‘Otua ia ko e mahino ko e fakatupu ‘o mamani ‘oku ‘ikai ha...na’ a fai ha fehulungaki kae fai ha lau siasi p ko ha lau lotu ‘o hoko ‘o hang ko e me’a ‘oku hoko ‘i m mani. M l .

Sea K miti Kakato: ‘Eiki Minisit ko e tokoni p eni.

‘Eiki Minisit Pa’anga: M l Sea, fakafeta’i! M l ‘Eiki Sea, pea peh ki ho’o K miti Kakato fakam l atu ‘a e mahu’inga ko eni. Sea, ko e k toa ‘etau ‘Esitimeti kihe Ta’u Fakapa’anga ko eni na’a ku fakahoha’a ki ai, ‘oku fe’unga mo e 545.1 miliona. Ko e pa’anga h mai fe’unga ia mo e 54.5 poini 2miliona Sea. Ko e hulu ko ‘oku ‘omai ‘i he ta’u kaha’u ‘oku fe’unga mo e poini ‘e 1 miliona. Sai! Ko e fakapa’anga ko ‘etau Patiseti 545.1miliona Sea. Ko e p seti ‘e 93, ‘a ia ‘oku fe’unga ia, ko e p seti ‘e 93 ‘o e pa’anga ‘e 545.1miliona Sea, ko e pa’anga ivi p ia ‘o e fonua pea mo e ngaahi pa’anga tokoni meihe ngaahi fonua feng ue’aki. Ko e p seti ‘e 7 p ko e 36 milioná ko ‘etau pa’anga n ia ‘oku ‘omai ia ‘o fakakakato fakapa’anga ‘aki ‘etau ng ue ko ení Sea. ‘I he 36 miliona, ‘a ia ko e p seti p ia ‘e 7 ko e fakalukufua, p seti ‘e 93 ‘etau Patiseti ki he kaha’u, ta’u fakapa’anga ka hokó. Pea ma’u p hotau ivi mei he ngaahi pa’anga ‘ofa mai mo e ngaahi kautaha ‘oku tau feng ue’aki mo kinautolu. Ko e pa’anga ‘e 36 miliona p seti ‘e 7 ko ena ko ‘enau n ia. ‘I he \$36 miliona ko ia, ko e 12 miliona ko iá ko e p seti ‘e 2 ko e pa’anga p nite p ia te tau fakatau atu fakalotofonua. Ko e \$8 miliona ai ko e n fakalotofonua lolotonga p ia ‘a e Pule’anga fie ma’u p ke fakapa’anga. Ko e 4 ‘o e 12 ko iá, ko e faka’amu ia ke t naki ke totongi faka’osi ai leva ‘a e mo’ua ‘a e Pule’anga pea mei he Kautaha Poate Ma’u V henga M l l ko ‘a e Pule’anga Tonga. Ko e ‘uhinga ia ‘o e 12 ko ia. Ko e 17.3 miliona ko eni, ‘a ia ko e 12. Ko e 17.3miliona pe ko e p seti ‘e 4 ‘o e p seti ‘e 7 ko eni, ko e pa’anga ia kuo ‘omai mei he ngaahi pangik ko e tokoni mai ia ‘a e ngaahi ng ue lalahi ‘a e Pangik ‘Esia pea mo e Pangik ‘a Mamani. Pea ‘ikai ngata ai koe’uhi foki kuo nau peh ko e tu’unga faka’ikonomika lelei p ‘a Tonga ia. Ko e tu’unga ko ‘o e n ‘oku lava p ‘a e Tonga ia ‘o totongi, pea kuo a’u ki ha tu’unga kuo nau peh . P seti ‘e 50, pa’anga ‘e 1 kotoa p te nau ‘omai ki Tonga ni ki he’etau langa fakalalakaka p seti ‘e 50 pa’anga tokoni, p seti 50 toe t fakafoki. Pea ‘i he’ene peh ko e ‘uhinga ia e 17.3. Pea mo e 6.7miliona ko e p seti ia ‘e 1 ‘o e p seti ‘e 7 ko eni ‘o e fakalukufua ‘o ‘etau pa’anga ‘oku n . ‘Oku ‘omai ia ko e tokoni patiseti ia ‘a e Pangik ‘Esia pea mo e ADB pea ‘oku fe’unga ia mo e 6.7miliona.

Sea K miti Kakato: ‘Eiki Minisit ! K taki ka tau liliu ‘o **Fale Alea**.

‘Eiki Sea: Hou’eiki! M l ‘aupito ‘a e feme’a’aki, ka tau toki hoko atu ki he ua ho’at .

(Na’e m l l heni ‘a e Fale)

<004>

Taimi 1400-1410

S tini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki tau liliu ‘o ai p ‘o **K miti Kakato**. M l .

Sea K miti Kakato: M l ho’omou laum lie lelei Hou’eiki. Tau hoko atu p ‘etau ng ue ko eni ki he’etau patiseti, pea ko e kole p eni ia ke mou laum lie lelei mu’a kae tukuange ki he ‘Eiki Minisit ke faka’osi ‘ene me’á, pea kapau ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku tokanga ki ha fa’ahinga me’a pea ‘oku faka’amu p ke u kole atu ke mou laum lie lelei p ki’i *note* p , he kuo tatafe lelei ‘a e fakamatala kuo fai ‘e he ‘Eiki Minisit , pea ka lava p ia pea toki ‘ohake

‘a e ngaahi fehu’i mo e ngaahi me’a ko ia, ko e anga p ‘a e faka’amu pea mo e kole atu Hou’eiki, tuku ki he ‘Eiki Minisit ke ne hoko atu.

Vahevahe ‘Esitimetri ki he ta’u fakapa’anga hoko

‘Eiki Minisit Pa’anga: Fakam l atu, tapu mo e ‘Eiki Sea K miti Kakató, pea peh ki he Hou’eiki K miti Kakató kae hoko atu ‘etau fakamatala patiseti. Hang na’a ku lave ki ai Sea k toa ‘a e ‘esitimetri ‘o e ta’u ko eni, ta’u fakapa’anga ka hoko mai ko e 545.1 miliona, ko e p seti ‘e 93 ai ‘a ia ko e 509 miliona ‘oku fakapa’anga p ‘i he’etau pa’anga ng ue ma’u ‘e he fonua pea peh mo e ngaahi pa’anga tokoni mai ke tau hoa kau ng ue, mo e ngaahi pangik fakavaha’apule’anga ‘oku tau feng ue’aki mo kinautolu pea ‘oku tau m mipa ai, pea ko e p seti leva ‘e 7‘a ia ko e 36 miliona ko e n ia ko ‘oku tau ng ue’aki Sea. K ko e kongala hi p ‘o e n ko ia, ‘a ia ko e n ko mei tu’apule’angá ko e n p ia pea mei he Pangik ‘a M mani mo e Pangik ko ‘a ‘Esia ‘i he’enau liliu ‘enau *policy* ‘enau fokotu’utu’u ng ue ke ‘omai p ‘a e tokoni pa’anga kotoa p , p seti ‘e 50 ko e tokoni p seti ‘e 50 ko e n ‘i he’enau fakakaukau mai ‘oku malava p ‘e hotau tu’unga faka’ikon mika ‘atautolu ke mafua ‘a ‘etau mo’ua ko eni, neongo ko e ngaahi n ia ko eni ta’u ia ‘e 40 ‘a e *World Bank*, pea ‘oku p seti p ia ‘e 1. Ko e ‘uluaki n ko eni ko ‘a e *ADB* ‘oku lele nautolu ‘i he ta’u ia ‘e 34, ta’u ‘e 8 ko e *interest* p pea toki lele atu ‘a e toengá ta’u ‘e 26, k ‘oku mahu’inga p ‘a e ngaahi n ko eni koe’uhí ki he’etau ng ue.

‘Eiki Sea ko e vahevahe ko ‘o ‘etau ‘esitimetri ko eni ‘a e 545 miliona ki he’etau pa’anga ng ue mo ‘etau langa fakalakalaka. Ko e p seti ‘e 52 p ko e 285.3 miliona ko e k toa ‘o ‘etau pa’anga fakal kufua ko eni kuo u ‘osi lave ki ai ‘e 545.1 miliona, ko e pa’anga ia ki he’etau ng ue, pea ko e p seti leva ‘e 48 ‘a ia ‘oku 259.8 ko e pa’anga ia ko ki he’etau ngaahi ng ue lalahi.

Ngaahi ng ue lalahi ki he ta’u fakapa’anga hoko

Ko e ngaahi ng ue lalahi ko eni Sea ‘oku kau atu ki ai ‘a e ngaahi ng ue lalahi na’a ku lave ki ai ‘i he ngaahi ng ue lalahi ko ‘anenai ange ‘i he hala fononga ko ‘o e ngaahi ng ue lalahi kau ai ‘a hono ...fai ‘a e kamata ‘a e ng ue ki hono fakakaukau’i ke palani ki hono langa ko ‘o e hala fakakavakava ke fakafetaulaki ‘a Popua pea mo Folaha koe’uhí ko e tafa’aki ko ‘o Tongatapu ni, ‘a Nuku’alofa ni, pea mo Hahake, mau to e fou mai ‘i he Pangik ‘Esia mau to e kamata ke mau to e vakai ki he tu’unga ko ‘o e hala fakakavakava ko eni, ko e tu’u ko ‘i he taimi ni ‘oku fakafuofua ki he 12.5 miliona ‘Amelika, k na’a mau to e foki mai ke mau sio angé ko e h ‘a e ‘esitimetri ko ‘i he taimi ni pea hoko atu ‘a e ng ue ‘i he tafa’aki ko ia Sea. Mou mea’i p ‘a e mahu’inga ‘o e ng ue ko eni, ‘ikai ngata p ke to e fakasi’isi’iange ai ‘a e taimi pea mo e fakamole ‘i he fe’alu’aki ‘i he vaha’a ko eni ‘o Hahake pea mo Nuku’alofa ni, lahi ‘aupito ‘a e fihí ‘a e hala, pea ‘ikai ngata ai foki koe’uhi ko ‘etau teuteu atu ki he taimi ko ‘oku hoko ai ha ngaahi fakatamaki fakanatula ‘oku vave p , vave p ‘a e fehokotaki mo e fetu’utakí ‘i he taimi ko ia.

‘Oku fai atu ai p foki mo e ng ue kuo kamata mai mo e faka’amu ‘e ‘osi ‘i he ta’u kaha’u, ta’u fakapa’anga ka hoko ‘a e tu’u’anga fakalahi ko ‘o e tuku’anga lolo, koe’uhí kae lava ‘o fakalahi ‘a e tuku’anga lolo kae lahi ‘a e lolo h mai ki he fonua ni koe’uhi p ke si’isi’i ange ai ‘a e fakamole ko ki hono ‘omai, ko hono feleti kae lava leva ai pea mo ha fokotu’utu’u ke to e feinga’i ke mapule’i ‘a e tu’unga ‘o e lolo ni. Neongo ‘ene tu’unga ma’ama’a ‘i he ‘aho ni, k ‘oku fai ‘a e sio faki atu ki he kaha’u na’a lava ‘o to e ma’ama’a ange mo to e lelei mo

mapule'i ange 'i he fononga atu ki he kaha'u. Pea 'oku kau p foki ai Sea pea mo e ng ue ko eni ki hono ...

Sea K miti Kakato: Hou'eiki 'at p ke mou fakama'ama'a ho mou kote, ka tau hoko atu, m l .

'Eiki Minisit Pa'anga: ...pea mo e ng ue 'ikai ngata p 'i he pa'anga 'a e Pule'angá pea mo e kau mai ki ai pea mo e ngaahi pa'anga 'i he ngaahi pangik 'oku mau feng ue'akí, m mipa ai 'a Tonga ni, ke fakalelei'i 'a e hala ngoue, 'ikai ngata p 'i he hala ngoue k ko e hala fononga, 'a ia ko 'etau ngaahi me'a ia 'oku mau sio ki ai pea 'ikai ngata ai, ko hono malu'i ko ko 'o e 'ulu fonua, ko e me'a 'i he'ene 'auhia ko 'i he tahi 'i he ngaahi founa kehekehe. 'A ia ko e kongia ia ko e ngaahi pa'anga ng ue lalahi ko eni 'i he ta'u 'oku tau hanga atu ki ai 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko 'i he ngaahi 'elia ko eni Sea.

Fakaikiiki ki he pa'anga ng ue Pule'anga

Ko e tu'u ko ko 'i he'etau pa'anga ng ue, pa'anga ng ue ko 'a e Pule'anga 'a ia 'oku fe'unga ia pea mo e 285.3 miliona, ko e 89%, p seti 'e 89 fakapa'anga p ia 'i he ivi 'o e fonua 'i he tukuhau pea mo e t naki pa'anga ko eni 'i he'etau ngaahi ma'u'anga pa'anga kehe. P seti 'e 11 p ko e 30.2 miliona ko e tokoni fakapatiseti ia 'oku 'omai 'e he ngaahi fonua ko 'oku nau tokoni mai. 'A ia leva ko e ngaahi fonua 'oku nau tokoni mai ko e Pangik 'a M mani, Pangik Fakalalakaka 'a 'Esia, Nu'usila pea mo 'Asitel lia, pea 'ikai ke ngata ai ko e fonua fakatahataha ko 'o 'Iulope, ko kinautolu ia 'oku nau kau mai ki he tokoni 'i he tokoni ki he patiseti. K 'oku fo'ou foki hang ko 'eku lave 'anenai kau fo'ou mai 'a Nu'usila mo 'Asitel lia, koe'uhi he 'oku nau peh 'oku tokoni mai 'enau falala mai ki he'etau ng ue 'o tokoni mai ki he'etau fakalalakaka ko ngaahi *reform* 'i he ngaahi 'elia kehekehe 'i he kaha'u. Pea ko e me'a ia 'oku nau kau mai ki ai Sea, 'a ia ko e pa'anga 'e taha kotoa p 'i he'etau pa'anga ng ue, s niti 'e valuhiva pa'anga p ia 'a e fonua, pea ko e seniti 'e tahataha ko e tokoni mai ia hotau ngaahi fonua kaung 'api Sea.

Ko e tu'u 'i he 'esitimeti 'i he ta'u ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha tukuhau, ta'u fo'ou, 'ikai ke 'i ai ha tukuhau fo'ou. Ko e me'a p ko kuo tau fononga mai ai 'i he ngaahi ta'u mai ko eni 'i he fakapa'anga 'etau ngaahi ng ue, ko e liliu p 'a e tu'unga tute 'ekisia pea mo e tuté ko e 'uhingá p ko e me'a tokoni pea mo e me'a inu 'oku fel ve'i mo e mo'ui lelei. Ko e me'a p ia 'oku tau ...

Lord Fusitu'a: Sea ko e ki'i kole fakam 'ala'ala ki he 'Eiki Minisit .

Sea K miti Kakato: 'E 'Eiki N pele na'a ku kole ni p ke mou laum lie lelei kae tuku ke tatafe lelei 'a e fakamatala 'a e 'Eiki Minisit k 'oku 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai ha taha pea *note* p ke toki hoko atu p , p 'i me'a mai,

Tokanga ki he polis Pule'anga ki he pa'anga tokoni ki he langa fakalalakaka

Lord Fusitua: 'Oku ou kole fakamolemole p ki he 'Eiki Minisit 'oku hang p ko e ngaahi faka'eke'eke ki mu'a p 'e tuku atu p 'i he taimi ni p 'e tuku ke lele fakalukufua pea toki tali faka'angataha. Fa'ahinga me'a p 'oku ...ko e ki'i fehu'i p koe'uhi ko 'ene lave ki he tokoni ko eni mei muli, mahalo na'a ke me'a p ai ko e ki'i hoha'a p 'a e motu'a ni he me'a na'e 'ohake 'i he'etau *workshop* 'oku 'i ai 'a e fakafalala lahi ki he me'a, ki he tokoni

fakapa'anga mei muli pea 'oku mea'i p 'e he Minisit ko e me'a 'oku ui ko e *budget support*, pea ko e 'uhinga p hono 'ohake na'e 'i ai 'a e hoha'a lahi 'a e *workshop* ki ai, 'oku 'i ai 'a e *budget support* 'oku ha'u ki he langa fakalalakaka, pea 'oku 'i ai 'a e *budget support* 'oku ha'u p ki he v henga, 'a ia ko e kole fakam 'ala'ala p 'a e motu'a ni ke fakam 'ala'ala mai 'i he patiseti p ko f ngaahi *policy* sio l loa fakalukufua 'a e Pule'anga ke 'oua 'e ha'u 'a e fo'i pa'anga p ko ki he v henga he ko e pa'anga ia 'oku ha'u p ia pea 'alu, k ko e pa'anga ko h mai ko mei muli ki he langa fakalalakaka ko e h 'a e *policy* fakalukufua 'a e Pule'anga ke tau nga'unu mei he me'a ko 'oku mea'i p 'e he Minisit na'e 'i ai p , m l .

'Eiki Minisit Pa'anga: M l Sea, tapu p mo e 'Eiki Sea.

Lord Tu'ilakepa: Sea fakamolemole p ...

Sea K miti Kakato: K taki p 'Eiki N pele fika 2 mei Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: ...Sea fakamolemole p ki he Feitu'u na kau ki'i ... 'ai p ke tau fetokoni'aki p Sea koe'uhi p ko 'etau Tohi tT'utu'uni 'oku ou lave'i 'etau Tohi Tu'utu'uni, 'oku tau kamata leva ha fakafehu'i ki he Minisit 'i he taimi ni, p 'oku fakatatau mo 'etau tohi tu'utu'uni ke tuku 'a e Minisit ke ne ...h 'a e lahi taha 'ene fakam 'ala'ala mo 'ene fakaikiiki ka mau *note* p 'o tali ke toki tuku mai leva ha taimi ka mau toki ...ko e 'uhinga kapau 'oku hang ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a e 'Eiki N pele mei Niua, pea mau hoko atu moutolu kamata 'i he fehu'i, 'uhinga ke to e 'ai mai ange ke pau 'a e Feitu'u na ko e ha 'a e ...

Sea K miti Kakato: Ko e kole ke mou laum lie lelei kae tuku ke tatafe lelei 'a e fakamatala ko eni 'oku fai 'e he 'Eiki Minisit pea ka toki 'osi pea toki hoko atu.

Lord Fusitu'a: Tuku p Sea fakam 'ala'ala fakalukufua.

Sea K miti Kakato: M l .

Lord Fusitu'a: Ko ia.

'Eiki Minisit Pa'anga: Sea, tapu pea mo e 'Eiki Sea pea peh ki he Hou'eiki K miti Kakato. Sea ko e h p me'a ha'u mei taumu'a, tali p mo e fakafeta'i, tukukehe p ...

'Ikai ha t naki tukupou ki he ta'u fakapa'anga ka hoko

Sea 'oku 'ikai ke 'i ai hano h t naki tukupou 'i he ta'u fakapa'anga ka hoko, tukukehe p hang ko 'eku lave ko 'anenai 'a 'etau feinga fakalukufua, ng ue 'a e Pule'anga mo tautolu kakai ke fakasi'isi'i 'a e ma'u 'o e ngaahi me'atokoni mo e ngaahi me'ainu 'oku kovi ki he sino 'o t naki atu p ki ai ko e fatongia fakafo'ituitui p ia, fatongia fakafo'ituitui p ia. K ko e kongia p ia 'oku tau tokoni atu ai 'i he'etau ng ue Sea.

Tu'unga 'i ai e n 'a e Pule'anga

'I he tu'u ko 'i he tu'unga ko 'etau n Sea, tau tu'unga fakapa'anga ko e h 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'etau n ko e tu'unga 'etau n he taimi ni 'oku p seti 'e 55, fel ve'i pea mo 'etau n

‘i he tu’unga ko ‘i he taimi ni ko e p seti ‘e 55 ‘o e lahi ‘o e koloa ‘oku tau ngaohí ko e lahi ia ko ‘etau n ...

<005>

Taimi: 1410-1420

Eiki Minisit Pa’anga : ... Pea ko e feng ue’aki ko mo e ngaahi pangik ko mo e sino, pa’anga fakatu’apule’anga ko ‘a m mani, koe’uhí ko e *IMF, International Monetary Fund*, ‘oku nau fokotu’u mai ko e p seti e 40 ki he ngaahi fonua langa fakalalakaka, kei iiki... ka ‘oku lava p ‘o ‘alu ki he p seti e 60. ‘A ia ‘oku tau ki’i ‘ova’aki mei he p seti e 55 ko ‘eni, pea ‘ikai ke ngata aí, pea peh foki ki he lahi e pa’anga ko ‘oku tau h atu, Sea. Kaikehe, ‘o hang ko ia na’a ku me’a ki ai ‘anenaí, ko e kongalaahi p ‘eni ia ‘oku toe peh he Pangik ‘a M mani, ‘oku tu’unga lelei p , ‘oku tau lava p ‘etautolu ‘o matauhi mo mat . ‘A ia ko e tu’u ia he taimi ni. Ka ko e taimi ko ‘oku fakafehoanaki ai ko ki he lahi e pa’anga h mai, pe *remittances*, fakataha mo e pa’anga ‘oku tau ma’u he koloa, h atu e koloá, ‘oku tau lava p ‘etautolu ‘o mafua. Tau lava p ‘etautolu ‘o mafua, ‘a ia ‘oku ‘i he p seti ‘e 118, ‘a e tu’unga ko ‘etau n ‘i he me’afua ko iá. Ko e me’afua ko ‘oku nau ‘omai, ‘oku mei he p seti e 120, Sea. Ka ko e me’a mahu’inga taha p ‘i he n , ‘o tatau ai p he noo ‘a e Pule’anga, pe ko ha fakafo’ituitui, pe ko ha pisinisi, ko e mafai ko ‘o e me’a ko ‘oku ‘ave ki ai e silini, fakamole mo e ng ue ko ia, ke ne lava ‘o toe ‘omai ha toe pa’anga ke t ’aki, Sea. Pea ko e kongalaahi ‘oku fai e tokanga ki ai ‘a e Pule’angá, koe’uhí, ko e ngaahi ng ue ko ‘oku ng ue’aki ‘o e pa’anga ko eni, ‘oku tokoni ki hono fakaivi lahi’i ‘o e tu’unga mafai faka’okon mika ko ‘o e fonuá, mo e ngaahi ng ue lalahi koe’uhí kae lava ‘o ma’u ai ha ngaahi ng ue faka’ekon mika lahi ange, ‘ikai ngata p he h atu, pea peh foki fakalotofonua, pea peh foki he ngaahi ng ue kehekehe fel ve’i pea mo muli, Sea.

Mahino foki ko e tu’u ko ‘i he 2018/19, ‘oku toki hoko mai ai e n ko ‘a Siaina. Pea ‘e hiki leva ai ‘etau totongi noo ‘aki e 17 miliona, ‘a ia leva ko e kongalaahi ko e hiki ko iá, ko e kongalaahi ai, 12 miliona ‘i he’etau n ko mo Siaina. Ka neongo ia, Sea, ‘oku lolotonga fai p e t noó ia mo e fonua ko eni, mo ‘etau taimi tatau, ‘oku ‘osi ‘i ai p silini kuo ‘osi tokateu ia ‘e he Pule’anga, kuo mau ‘osi vahe’i mai ‘a e pa’anga ki he n , ko e 5 miliona he ngaahi pa’anga hulu mai ko he ngaahi ta’u kuo mau fononga mai ai, koe’uhí kae lava p ‘o toe t naki atu ki he pa’anga ko eni, koe’uhí ko e taimi ko ‘oku hoko mai ai ‘a e ngaahi fatongia ko eni, ‘oku ‘i ai p ‘etau pa’anga talifaki, ke tau f kinanga ki ai, Sea. ‘A ia ‘oku tau fononga atu ‘i he ngaahi me’a ko iá, Sea.

Ko e hoko foki e taha, Sea, ko e fai ‘a e vakai ia he hoko atu ko eni, feng ue’aki pea mo e Pangik ‘a M mani, ke nau mai ‘o vakai ‘i e ngaahi tu’unga faka’ikon mika ko mo e ngaahi pisinisi taautaha. Ko e h ko e tu’unga ko ‘oku ‘i ai e ngaahi pisinisi taautaha? Ko e h e me’a ‘oku sai ai, ko e h e me’a ‘oku kovi ai? Koe’uhí kae fatu mai ai ‘a e ngaahi ng ue ‘a e Pule’angá, feinga’i ke fai ‘a e ngaahi fokotu’utu’u, ko e feng ue’aki mo kinautolu ki he toe lelei ange, ke toe sai ange ‘a e ngaahi pisinisi ‘i he kaha’ú, Sea.

Ko e taha foki e tu’unga n , mo’ua ‘a e Pule’anga, ko ‘enau mo’ua ‘i he Sino’i pa’anga m l l . Poate Mal l ko ‘a e Pule’anga, na’e talu hono fokotu’u he 1989 nai, taimi na’e fo’i liliu ai ‘a e founga fakapa’anga ko ‘o e v henga m l l . Pea na’e a’u mai ki ai, fe’unga mo e 23.3 miliona. Pea ko e totongi tupu ia ai, ‘oku p seti e 6 he ta’u kotoa p , Sea. Ka na’e kamata ia he ta’u fakapa’anga 2014/15, ‘emau feinga’i ke totongi’aki ia ‘a e noo ma’ama’a. He ‘oku p seti ‘e 6, ‘a e totongi ko , ‘oku Lao’i ia, totongi ko ‘o e pa’anga ko

‘oku mo’ua ki ai, ka ‘oku mau kamata mai eni he 14/15, 15/16 eni, ko e tu’u he ‘aho ni, ‘oku toe p e 5 miliona, pea mei he 23.3 miliona ko ia, ‘oku mau lava ‘o fakapa’anga’aki ‘o mai e n pea mei he peseti p ia 3.5 ‘avalisi, ke mau t ’aki e pa’anga p seti e 6 ko eni, Sea. Pea ‘oku toe p ‘a e 4 miliona, ‘a ia ‘oku mau fakafuofua, ‘oku ma’u mai e 4 miliona p nite he ta’u fakapa’anga kuo ‘osi, ke ‘osi’aki ia. Koe’uh kae lava ‘o ha’u he 3. ... Pea ‘oku mau fakafuofua, ko e pa’anga ko ‘oku mau kalofi, fakahaofi ma’a e fonua ‘i he taimi ni, vaha’a mei he ta’u kuo ‘osi mo e ta’u atú, ‘oku meimei ke fakafuofua ‘i he 2 miliona tupu.

Kaikehe, ko ‘emau feinga pe ke *restruct* pe ko e feinga p ke ki’i, koe’uhí ko e lahi ange e pa’anga fakalotofonua, te mau lava p ai ‘o ma’u ai e ngaahi founa ko eni koe’uhí ke lava ‘o fakalelei’i ‘a e tu’unga ko , mo’ua ko ‘o e Pule’angá, Sea.

Tu’unga pa’anga talifaki e fonua

Pea ‘i he’ene hoko atu ko ki he kaha’ú, Sea, ko e ‘etau pa’anga mohe, ko e tu’u ko e he taimi ni, ko e pa’anga ko fakafuofua ‘e ‘osi e ta’u fakapa’anga ko eni, pa’anga ‘i he pangik , mo e pa’anga ng ue ‘a e Pule’anga, ‘e fakafuofua ‘e ‘ova hake ‘i he 35 miliona. Pea ‘oku fel ve’i leva ia, Sea, mo e fehu’i. ‘E f f ‘etau tokangaekina ‘a e hokohoko atu e ng ue ‘a e Pule’angá ki he fonuá, ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha taimi kuo ‘i ai ha me’a kuo hoko ‘i he’etau tauhi v mo e ngaahi fonua ko eni i tu’apule’anga. ‘o ‘ikai ke nau kei loto ke ‘omai e pa’anga ko eni ke poupou’i e patiseti. Ko e h ha me’a te tau fai? Ko e me’a ‘oku fai ko he taimi ni, ‘oku feinga’i ke ‘unuaki e tu’unga langa fakalalakaká, ‘a e tupulaki faka’ekon miká, ke p seti e 3 ki he p seti e 4. He ko e tu’u ko ‘a e tu’unga ko ‘a e hulu ko meimei ‘avalisi ‘e 7 miliona ‘e lava p ia ‘e he tupú, ‘iate ia p . ‘I he taimi tatau, ko e mafai ko eni ko ‘o e tukuhaú, mo e t naki pa’anga ko eni ‘oku ne ‘omai ‘i he vaha’a ta’u fakapa’anga kuo ‘osí, mo e ta’u kaha’ú, mo e ta’u ni, meimei te ne lava ‘o mafai ke t naki mai ha 19 ki he 20 he ta’u kotoa p .

Ko e lahi ko ‘etau pa’anga *Budget Support*, ‘oku 30.2. ‘A ia ko e taha ia ko ‘a ‘etau fokotu’utu’u atu ko , ka ‘i ai ha me’a ‘e hoko, pea ‘ikai ngata ai, pe ‘i ai ha me’a ‘e hoko ‘i he tu’unga faka’ekon mika, ‘o toe hang ko e 2008/09, toe t lalo ‘a m mani, ‘o si’isi’i ai e ma’u ng ue ‘a hotau kakai muli kae tafe mai e pa’anga, ko e taha eni e ngaahi fokotu’u, feinga’i ke tau vave leva ‘a e langa fakalalakaka.

Mahu’inga sio ki he koloa pisinisi Pule’anga

Ko hono uá, Sea, ‘oku ‘i ai e ng ue ‘aupito ‘a e ngaahi pisinisi ko ‘a e Pule’angá. Mahu’inga ko koloa ‘a e pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘oku ‘ova’aki e 200 miliona. Ko e taumu’a ko ‘oku tau feinga e Pule’anga ke fai, ko e feinga’i ke ma’u e p seti e 10. Ko e 10 ko iá, ko e 20 miliona ia. Koe tu’u he taimi ni, ‘oku mau lava ‘o ‘alu hake ‘o meimei ko e 9 miliona. ‘A ia ‘oku meimei p seti p ia, ‘alu hake he 5 ki he 6 ki ‘olunga, ‘a e tu’unga ko ‘oku tau lava ‘o ma’u mai he taimi ni. Kae lava, ‘e toe lelei ange ai hange ko e ngaahi kautaha ko kuo u lave ki ai, ko e h tele, pea peh ki he kautaha fahi papa, ngaahi ‘akau. ‘E lava ki he ngaahi langa pa’anga fo’ou ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ia ‘e tafe mai ‘i he taimi ni. Pea ‘e lava ‘i he ngaahi me’a ko ia ke ne feau.

Hang ko ‘eku lave ‘anenaí, ko e pa’anga mohe ko ‘oku tau tauhi, 35 miliona ‘e laka hake ai ‘i he faka’osinga e ta’u ko eni. Ko e kongia ia ‘o ‘etau lepá ‘oku tau talitali ka ‘i ai ha me’a

‘e hoko. Tatau pe ‘i hema mo mata’u, ka ‘oku ‘i ai pe ‘etau tokonaki. Tau tokonaki p ki he kaha’ú, ‘e ‘i ai p e me’a ia ki he fonua ni, Sea.

Pea ‘i he’ene peh , Sea, pea ‘oku ‘ikai ngata ai, ‘oku ‘i ai e ngaahi fakamole ia ‘oku mau fai, fo’ou, ka ‘e ‘osi p ia. ‘O hang ko e 10 miliona ‘oku ‘ai ko eni ki he sipoti. Ko ‘ene ‘osi p , ‘a ia ko e 10 miliona, pe ‘e lahi hake he ta’u ‘e tolu ko eni ka hokó, ka ‘osi e sipoti, ko e tafa’aki fakamole he ‘ikai ke toe hoko atu e ngaahi fakamole ko iá. Ko e k toa k toa ‘a e ngaahi fokotu’utu’u ko eni, ‘e lava p ia ke haofaki a Tonga, ‘o hang p ko kinautolu na’a nau haofaki mai a Tonga mei he kuohilí ‘o a’u mai ki he ‘aho ni. Pea ‘e kei tu’u peh atu ai p a Tonga ia, ki he kaha’ú.

Sea, ko e k toa ia ‘o e pa’anga ‘oku mau tu’u mai ki he kaha’u, mo e sio ki he ngaahi me’a ‘e feliuliuaiki, ‘a ia ‘oku ui ko ko e *risk*. Ka t hema, pe t lulunga, pe t , pe kof hano tafa’aki. Ka ko e k toa ia e pa’anga ‘oku mau fokotu’u mai. Ka ko e pa’anga k toa ko eni, Sea, ‘oku tufa ia ki he ngaahi Potung ue, ‘o fakatatau ki he fatongia ‘o e potung ue taautaha. Ko e me’a ia ‘oku mau ‘omai ai e ngaahi palani ng ue ko eni ki he ngaahi potung ue taautaha, ‘oku ‘ave e pa’anga ko ai, mo e ‘amanaki, ko e ngaahi taumu’a ola ko na’a ku lave ki ai ‘anenai, ‘e 7. ‘Osi fehokotaki k toa e ngaahi potung ue k toa ki ai, kau ai mo e Hou’eiki e Fale Alea, Sea. Nau fetaulaki k toa ‘oku ‘i ai honau p kinga ki ai, Sea, koe’uhí ko e feinga’i ke a’usia ‘a e taumu’a ko ko e paotoloaki ke toe lelei ange a Tonga ‘i he kaha’u, ‘i he tapa kotoa p , ‘ekon mika, s siale, politikale, mo e ‘ takai. Pea ko e kongia ia ko . ‘Oku ‘i ai e kongia lahi ia ‘oku mau fakatokanga’i heni, pea ‘oku mau kole fakamolemole, ‘oku mau tukup e Pule’angá, ‘oku ‘i ai e me’a lahi ‘oku mahu’inga ia ke mau toe fakalelei he Pule’anga. Pea ko e taimi na’a mau vakai ai ki he ‘Esitimeti, ko e palani fakang ue ko ‘a ‘emau ngaahi Potung ue, pea ‘oku kau ai p mo e motu’a ni, ‘oku fu’u fie ma’u ia ke fakalelei ‘aupito.

‘Oku ‘i ai e t pile ‘oku mau ‘omai heni, kuo mau mape’i atu ai. T pile, peesi 14, ‘oku mau fakakalalalasi. Lanumata,, meimei lanu engeenga i loto, mo e lanu kulokula. Lahilahi ange ‘ene nofo he lanu i loto, ngaahi Potung ue. Ka ‘oku ou tui ko e tukup ia te tau fai he ta’u ni, ki he hikil ko eni ke fakalelei’i ange e ng ue, koe’uhí ke lava o tali e fehu’i. Ko e silini kotoa p ‘oku ‘ave ki he Potung ue, ko e h e ola kuo ke ‘omai, pea fakafel ve’i mo e ola fakal kufua, pea peh ki he v sone kuo tau fai, Sea.

‘Oku ou tui ko e kau ng ue ‘a e Pule’anga ‘oku nau ma’u p ‘a e tal niti fe’unga, taukei, ako’i. Hang ko ‘eku lave ko ‘anenai, tukukehe ange e Potung ue Polisi, pea mo e Tau Malu’i Fonua ‘a ‘Ene ‘Afio. Toko 3 kotoa p he kaung ue faka-Pule’anga, ko e toko 2 ai, ko e hou’eiki fafine, toko taha ko e hou’eiki tangata. Pea ko e taukei ange mo e ma’u mata’itohi, mo e fakalalalaka ange, ‘oku ‘i he tafa’aki ia ‘o e hou’eiki fafiné. Pea ‘oku ou tui ‘oku ma’u p ‘e he Tongá ia ‘a e ngaahi taukei. Ko e fakalelei mai p , ka te tau ma’u p . Pea ‘oku ou tui, ko e taki ‘e fai ‘e he ‘Eiki Pal mia pea mo ‘etau fepoupouaki, ‘e lava ai ke toe lelei ange ‘a e fakahoko fatongia, ke fakahoko mai ki he Feitu’una, Sea, ‘i he ta’u kaha’ú.

Sea, ko e anga ia e fononga. Tau fononga mai tautolu he langa fakalalalaka ‘i he hala fononga, na’a tau fou mai ‘o fakafalala p ‘i he ngoue. Tau kaka hake eni, ‘oku vaivai ‘aupito ‘etau ‘alu ki he tu’unga ko eni e ngaahi ng ue ma’u’anga koloa, pea mo e ngaahi ‘ilo fo’ou ko eni ‘oku lava ke tau ma’u ‘a e ngaahi ‘ilo fakatekinolosia. Ka ‘oku tau faka’amu ke fai mo tau kaka leva ki he tu’ung ko ia, koe’uhí ko e hala fononga e langa fakalalalaka he ngaahi fonua kehe, ka ‘oku tau sio p ‘oku tonu ke tau hala fononga atu ‘aki, he’etau fou atu

ki he kaha'ú. He kuo ma'u p 'e hotau kakai 'a e taukei, pea peh kate kinautolu 'i muli ke tau fetokoni'aki 'i hono fakahoko 'a e ng ue 'oku tau fai, Sea.

Sea, ko e tu'u ia ko 'i he ta'u ni, pea ko e v sone e kuo tuku ...

<006>

Taimi: 1420-1430

Vili Hingano: ... ki mu'a 'o hang ko e me'a na'e folofola mai 'aki 'e he 'Ene 'Afió ko hotau talá ia, ke toe lelei ange 'a e langa fakalakalaka 'o Tonga. Pea ko e 'Esitimetri ko eni 'etau 'Esitimetri 'oku tau fokotu'u atu he ta'ufo'ou 'oku 'i loto 'a e ngaahi kaveinga ko ia ke fai 'a hono ng ue'i. 'Oku tau faka'amu p mo tau fakafeta'i p mo fakam l he ngaahi kupu fekau'akí pea mo e Feitu'u na pea peh ki he Hou'eiki Fale Aleá he ng ue'i mai 'o e ta'u kuo 'osí, 'o a'u mai ki he ta'u ni pea ko e kole atu p , ke tau hokohoko atu ai p 'a e fengae'akí 'i he ta'u kaha'u. 'Oku tau fakam l foki ki hotau k iga Tonga 'i mulí, peh ki hotau ngaahi hoa ng ue 'i tu'apule'anga, pea mo e ngaahi tafa'aki kotoa p . Ke tau kau fakataha p a e Pule'angá, mo e ngaahi siasi mo e ngaahi kupu fel ve'i taautahá, koe'uhi ke ng ue'i 'a e kaveinga ko ení Sea. Ko ia ai Sea, ko e 'Esitimetri ko ia 'oku 'omai he ta'u ni, 'oku mau 'omai p 'a e Patiseti 'omai mo hono Fakamatala Patiseti. Pea 'omai ai mo e palani ng ue 'a e ngaahi Potung ue. Ke mou me'a p ki ai, ki he fetaulaki 'a e palani ng ue pea mo e pa'anga, pea mo e ola ko 'oku 'amanaki ke ma'u.

Mo'oni Sea 'oku 'i ai 'a e ki'i liliu si'i heni. 'Oku 'i ai p 'a e ki'i fakalelei ki he'etau 'Esitimetri, koe'uhi 'oku mau toe t naki atu 'a e pa'anga 'e 3.5 miliona ki he 'Esitimetri na'amau toki tufa maí, koe'uhi ko e ng ue mahu'inga ki hono langa 'o e fale fo'ou 'oku 'i he Kasitomu 'i uafu koe'uhi ke fakahoko lelei'aki 'etau ng ue. Ko e 3.5 ko ia, ko e fanga liliu p he mata'ifika, pea mo e ki'i fakalea he ngaahi peesi, ko ia p 'oku faka'ilonga'i engeenga. Ko e fanga ki'i liliu p ia. 'Oku ngali lahi p 'a e peesí, ka ko e ki'i me'a p ko 'oku liliu 'a e ki'i me'a ko ia 'oku faka'ilonga'i atu, koe'uhi p ke mea'i p 'e he Hou'eiki Sea. Kaikehe Sea, ko e tu'u ki he kaha'ú tau fakatu'amelie pe, neongo p 'oku f 'a e tu'ungá, ka 'oku tau fakatu'amelie p , ke tau fakataha p mo langi 'i hono hakeaki'i mo hono tokoni'i ke fai 'etau ng ue 'aki hotau lelei taha, ke fai'aki 'a e ng ue ko eni Sea. 'Oku ou fakam l atu m l 'aupito 'a e ma'u faingam lie pea 'oku ou fakam l lahi atu. M l .

Sea K miti Kakato: Hou'eiki, 'oku ou fakam l lahi atu 'aupito kiate kimoutolu 'i ho'omou tali 'a e fakahoha'a na'e faí, ke tukuange p ki he 'Eiki Minisit ke fakalavalava 'ene fakamatala pea tau toki hoko atu. Tuku mu'a ke u fai atu ha fakam l . 'Eiki Minisit kae 'uma' 'a e Pal mia mo e Hou'eiki Minisit 'o e Kapinetí, m l 'aupito 'a e ng ue lahi, peh ki he CEO mo kimoutolu kau ng ue Potung ue Pa'anga, pea mo e fakamanatu 'oku fai mai kiate kitautolu ko e 'Otua mo Tonga ko hoku Tofi'a. Fakafeta'i, Tonga fonua mon 'ia he 'Otua 'aki 'a Sihova, ma'u 'a e koloa mahu'inga ko e lotu folofola. 'Oku mau hanga p kitu'a m l ho'o 'ofa homau fonua. Ko 'eku vakai hifo ki he tohi ko ení, 'oku 'i ai 'a e fo'i lea 'oku 'asi tu'olahi ko e tu'uloa. Hou'eiki mou mea'i p 'e moutolu ka 'ikai kau 'a Sihova he langá 'e 'ikai ke tu'uloa 'etau me'a ko eni. Pea 'oku ou ta'ota'o atu p ki he me'a 'a e 'Eiki N pele Fika l 'o Vava'u. Mo'oni 'aupito. Tau kau mo Sihova pea 'e hulunoa. Hou'eiki ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku tokanga ki ai ha taha ko hono taimi eni. Ha'apai 12.

Vili Hingano: M l 'aupito 'a e ma'u faingam lié Sea, pea ko u kole p ke u fakatapu atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea 'o e K miti Kakato. Fakatapu atu ki he 'Eiki Pal mia, kae 'uma'

‘a e ‘Eiki Minisit Pa’angá mo e Hou’eiki M mipa ‘o e Kapineti. Fakatapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga N pele ‘o e Fonua kae ‘uma’ si’i kau Fakafofonga ‘o e Kakaí, kae puke ‘a e faingam lie ko eni ke tokoni atu p ki he ‘etau ng ue. Pea mo e kamata’anga ‘etau ng ue ki he Patiseti ‘o e faha’i ta’u 2016/2017. ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘a e loto m fana ‘i he motu’a ni, koe’uhi ko e lave’i ‘a e ng ue ma’ongo’onga, ng ue lahi ko eni kuo fakahoko ‘e he ‘Eiki Minisit pea mo ‘ene Potung ué, ‘a hono fa’ufa’u pea mo hono sivilivi’i, pea mo hono fakaola ko eni ‘o e ng ue lahi ko eni, ‘o ‘omai ai ‘a e ongo pepa ko eni ‘e 2, ke fai ki ai ‘a e ng ue ‘a e Fale, ‘Oku ‘oatu ‘eku fakam l lahi ki he ‘Eiki Minisit Pa’angá, ko e’uhingá ko e ng ue lahi. ‘Oku lave’i ‘e he motu’a ni ‘oku ‘ikai ko e ng ue faingofua eni Sea. Ko e ng ue lahi faka’ulia, he kuo pau ke fakatatau ‘a e mata’ifiká, ki hono fakaleá, pea mo e feitu’u ke tu’u ai, pea mo hono taimi ke tu’u ai. ‘Oku peh ‘a e hounga’ia ‘a e motu’a ni ki he ng ue lahi ko eni, kuo fakahoko ‘e he Minisit Pa’anga, pea ‘oku fai ‘a e fakam l ai.

Fokotu’u ‘oua tali fakamatala patiseti fakalukufua

‘Eiki Sea ‘oku fokoutua hake ‘a e motu’a ni ia ke fakahoha’a atu ‘i he fakalukufua ‘o e *Budget Statement* ko eni. ‘I he’eku hoko ko e Fakafofonga ‘o e V henga Ha’apai 12, ‘oku ou ongo’i lahi ‘aupito ‘a ‘eku lave’i ‘a e ki’i *Budget Statement* ko eni, ‘oku fakalukufua pea fakamamafa ‘i Tonga ‘eiki, kae hang ‘oku li’ekina ai ‘a Ha’apai 12. ‘Oku peh ‘eku fakahoha’a Sea, ko hono ‘uhingá, ‘oku ‘ikai ke sai ki he motu’a ni ‘a ‘eku lave’i ki he Fakamatala Patiseti pea mo hono fakafika, ‘a e ‘ikai ke tokangaekina ‘a e Vahefonua ‘oku fakahoko fatongia ai ‘a e motu’a ni. ‘Oku peh ‘a ‘eku fokotu’u atu ‘Eiki Sea ki he *Budget Statement* fakalukufua, ke ‘oua mu’a ‘e tali ‘e he Falé, ‘i he makatu’unga ko eni ‘e 3. ‘Uluaki, na’e me’a ‘a e ‘Eiki Pal mia ‘o Tongá ‘i he Patiseti ‘o e ta’u kuo ‘osí, ‘e ‘ikai ke *deficit* ‘a e *Budget* ‘o e ta’u ni. Ko e ta’u ni ‘oku lahi ‘a e *deficit*. Ko e me’a ‘oku mahino ki he motu’a ni, ko e me’a ‘oku laum lie lelei ki ai ‘a e ‘Eiki Pal mia ‘o Tongá, ke mo’ui p ‘a Tonga ‘o fakatatau mo e me’a ‘oku ma’u ‘e Tonga. Ka ko e me’a ko eni ‘oku mahino kiate aú Sea, ‘a e ng ue lahi ‘oku fai ‘e he ‘Eiki Minisit Pa’anga. Neongo ‘a ‘ene tulitulifua, ko e ‘uhingá ke lava ke feau a e ngaahi fie ma’u ‘o e fonua, ka ‘oku ‘ikai ke fen pasi ia pea mo e me’a ‘oku laum lie lelei ki ai ‘a e ‘Eiki Pal mia ‘o Tonga. ‘Uluakí ia Sea.

Tokanga ki he ikai tokangaekina e Patiseti ‘a motu

Ko hono ua, hang ko ia na’a ku lave ki ai ‘anenai, ‘oku *priority* ‘a e *Budget* ko eni ‘a Nuku’alofa pea mo Tonga ‘eiki p . ‘Oku ‘ikai ko Ha’apai p ‘oku ‘ikai ke tokangaekina, ‘oku ou vakai ki loto pea ‘oku ou tui te u toki lave ki ai ‘anai ange, ki he p langi ng ue pea mo e pa’anga ng ue mo hono *allocation* ‘o e *Budget* ko eni, ki’i p seti p ‘e 2 ‘oku ‘ave ma’a Ha’apai. ‘A ia ‘oku mahalo ‘oku peseti ‘a’aku ‘e 1 ‘a Ha’apai 12, pea p seti ‘e taha 1 ‘a Ha’apai 13. Pea ‘oku peh ‘a e fokotu’u atu ‘a e motu’a ni Sea, ke ‘oua ‘e tali ‘a e *Budget Statement* ko eni, ko hono ‘uhingá ‘oku ikai ke ‘ata mai ai a e vahevahe tatau ‘etau koloa, ‘oku ‘ikai ke ‘ata mai ai ‘a e *good governance* p ko e pule lelei, pea ‘oku ‘ikai ke ‘ata mai ai ‘a e fakahoko fatongia fakapolofesinale ‘i he l volo ko eni.

Sea, ‘oku ou nofo p au ‘i he Talamu’aki. Ko e ‘uhingá, ko ‘ete lau p ‘a e Talamu’akí, ko ‘ene kotoa ia ‘o e *Budget Statement* ko eni. ‘Oku ‘i ai ‘a e ngaahi fakamatala lelei faka’ofu’ofa ‘aupito heni ‘oku ou tokanga’i hifo pea ‘oku fakam fana ‘aupito, ‘a e kaveinga ng ue, taumu’a ng ue, faka’ofu’ofa ‘aupito. Pea ‘oku lave’i ‘e he motu’a ni ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘oku fo’ou, ko e me’a motua k toa p eni ‘oku ‘omai ko eni. Pea ko e me’a ko eni ‘oku mahino kiate aú Sea, ko e palani ‘a e ng ue pea ng ue’i ‘a e palaní , pea toe talamai

leva 'i mui, sivisivi'i pea mo vakai'i 'a e ola. 'Oku 'i ai 'a e *gap* ia 'i loto ai. Ko e fo'i *gap* ko ia 'oku 'i ai 'a e tokanga lahi ki ai Sea, he 'oku 'uhinga peh 'a e *allocate* p 'a e p seti 'e 2 ki he Vahefonua Ha'apai. Kau atu ai mo e ngaahi fonua ko ia mei Tokelaú, p seti 'e 2 atu 'a 'Eua, peseti 'e 1% atu 'a Niua. Neongo 'oku fakamahino mai he *Budget Statement* ko e 'uhingá ko e tokolahi 'o e kakai 'oku 'i Tonga 'eiki, ka 'oku 'ikai ko ha fu'u 'uhinga m lohi ia, ke fakahoko ai 'etau fakahoko fatongiá ke 'inasi tatau 'a e kakai 'o e fonua. Ko hono 'uhingá 'Eiki Sea, ko e me'a ko eni 'oku ou tokanga'i. Ko e ki'i fo'i hina hu'akaú...

<008>

Taimi: 1430-1440

Vili Hingano: Fakatau ko e ki'i fo'i hina hu'akau 'i Ha'apai, ki'i kapau hu'akau *SMA*, ke ma'u tokoni mei ai ha ki'i p p mo ha fa', totongi tukuhau ai e kakai 'o Ha'apai. Ka ko e 'ai ke ma'u e s niti mei f? 'Oku hala 'ata'at 'i he *Budget Statement* ko eni ke ne 'omai ha fokotu'utu'ng ue ke ma'u ai ha ng ue 'a Ha'apai. Me'a p 'e taha 'oku ma'u mei ai 'a e ng ue 'a Ha'apai, ma'u mei ai 'enau s niti, ko e toutai. 'Ikai ke 'i ai ha me'a 'e taha h. Tapuni e mokohunu, 'oku ou fokotu'u atu Sea, fakamo'ui, fakaava e mokohunu ke ma'u ha s niti 'a e k inga, kumi 'aki e ki'i kapa hu'akau ko 'eni. Totongi ai 'enau *tax*, fakafaingam lie'i 'aki Hou'eiki Kapineti, nau me'a holo he'enau ngaahi *Pajero*. 'Eiki Sea, ko e me'a ia 'oku ou tokanga'i pea 'oku 'uhinga peh 'a 'eku fakahoha'a, ka 'oku ou tui p 'e tokoni mai p e 'Eiki Minisit pea mo fakama'ala'ala mai p, ka 'oku lahi 'aupito 'a e ngaahi me'a te u 'oatu 'i loto heni Sea ko e fakamo'oni ia ki he me'a ko eni 'oku ou fakahoha'a atu ai, 'a e 'ikai ke u loto fiem lie pea 'oku ou fokotu'u atu ai ke 'oua 'e tali 'a e *budget statement* ko 'eni. M l 'aupito Sea, m l 'a e ma'u faingam lie.

Sea K miti Kakato: Ko e hoha'a 'oku fai mei he Fakafofonga 'o Ha'apai 12, 'uh ko e me'a ko eni 'oku ne mea'i 'i Ha'apai.

Tali Pule'anga ki he kaha'u lelei ma'a Ha'apai

'Eiki Minisit Pa'anga: 'Oku ou 'ilo lelei ange, ko Ha'apai 'oku ... 'oku ou kehekehe mo e Fakafofonga. 'Oku tal niti 'ia 'a Ha'apai, ko e f nau ako kuo nau 'alu hake, te nau ma'u e kaha'u lelei ange 'i he taimi ni, he 'ikai te nau kei fakafalala p he toutai, te nau 'o ng ue 'i muli, ng ue, mai e ngaahi ng ue mei muli. Ko Ha'apai ia he kaha'u. Ko e me'a ia 'oku 'ave ai 'a e fakalalakaka, ke 'alu e fakalalakaka ke a'u ki Ha'apai, 'i he mo'ui mo e ako. 'Ikai ngata ai Sea 'oku fa'a ai 'a 'etau ng ue ki he ma'u ng ue to'utupu. Na'e fai 'a e fakahoha'a ki ai. Fai e palani 'etau sio ko e ta'ema'ung ue ko 'a e to'utupu, ko e h e 'uhinga? H e ni'ihiki kuo ma'u ha'ane ki'i taukei mo ha'ane ki'i ako, pea te tau feng ue'aki fakataha ai, hono ako'i kinautolu ke ma'u ange 'a e taukei lelei ange, he 'oku 'osi fakanaunau'i p kinautolu ia ke nau toe lelei ange. Ka 'oku 'i ai p 'a e ngaahi palopalema he tafa'aki fakasiale mo e ngaahi me'a peh mo e ' takai, 'oku 'ikai ke nau a'usia ai honau tal niti kuo 'oange 'e he 'Eiki. Pea ko e ng ue te tau fai, 'ikai ngata p hono feinga'i ke ... 'a e to'utupu, k toa 'i Tonga ni, kau ai 'a Ha'apai, koe'uh ke tau sio pea tau sio leva mei ai ko e h ha ng ue, 'e lava p ha ng ue 'a e Pule'anga ia 'oku 'i ai ha fa'ahinga ng ue ... fa'ahinga langa p ha fa'ahinga ng ue, 'omai e kau fa'ahinga ko ia 'o 'omai 'o ng ue, 'i he taimi tatau, fai ko e sio ki tu'apule'anga. *Papua New Guinea*, ko 'Aositel lia mo Nu'usila, 'a e ngaahi ng ue 'oku fie ma'u ai 'a e taukei. Pea 'oku ou tui ko u kole ki he Fakafofonga tau sio ki he kaha'u 'o Tonga, 'oua te tau sio tau peh 'oku 'ikai ke ma'u 'e Ha'apai 'a e lelei taha pea mo e taukei te nau ma'u 'e toe sai ange. Pea 'oku ou tui ko e me'a ia 'oku tau tui e Pule'anga ko eni mo tau

... 'E toe lelei ange 'a Ha'apai kapau 'e toe fakalalakaka ange 'enau 'ilo pea ng ue'aki e me'a 'ilo ko ia, nau 'o ... Ko e toutai foki 'Eiki Sea, taimi ni 'oku 'i ai e me'a, 'o 'ilo p ko e satelaite 'o 'alu hifo 'oku ke 'ilo p 'e koe e feitu'u 'oku 'i ai 'a e tahi, 'a e ika. Ko ho'o 'alu p 'a koe 'o 'ilo'i pea ke lele hangatonu p e ki'i vaka Ha'apai 'o 'alu ki he fokotu'unga ika, ki he feitu'u, kehe ia. Ko e me'a ... Ko e 'eku lave atu 'eni ki he me'a, 'omai 'e he satelaited. Taimi ni, 'ikai ke (h fanga he fakatapu), ta toe kumi noa p .

Lord Tu'i' fitu: Sea ...

'Eiki Minisit Pa'anga: Ko e kaha'u ...

Lord Tu'i' fitu: Fakatonutonu p Sea.

'Eiki Minisit Pa'anga: Tuhu'i p mei 'olunga ko f e ika. F e mokohunu f lalahi ...

Sea K miti Kakato: Minisit te ke tali e fakatonutonu?

Lord Tu'i' fitu: Sea, kole p ki he Minisit , tuku mu'a e misi, tuku e *dream*. 'Ai e *reality*, 'a e mo'oni. Ko e mo'oni eni Sea. Ko e me'a ko 'oku hanu ai 'a e Fakafofonga Ha'apai, 'oku 8.17 'a Niua ia. 'Eua ia, 'oku 5.95 ia. Ko Ha'apai 'oku tu'u lavea ngofua fakatatau mo e lau fakam mani lahi, *vulnerable*, fakatatau ki he feliuliuaiki e 'ea. Ko e ki'i hina hu'akau, 'oku ou kole Sea ke fai mo 'ai e fale 'a e m tu'a Ha'apai ke nau h ki loto, ko e 'hanga ena 'e motu. Ko Kauvai ena kuo mei 'osi 'a e kelekele, *soil erosion* he fu'u t fea ko eni kuo 'osi. 'Oku 'i f 'a e pa'anga 'a e Pule'anga ke ng ue ke tokanga'i 'a hono kakai 'oku fakalao'i ho Fale ni ko e mo'ui 'a e kakai? M 1 .

Sea K miti Kakato: Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu ki he Hou'eiki kae 'uma' 'a e kau Fakafofonga 'o e Kakai. 'Oku ou fokoutua hake p 'Eiki Sea ke fai atu ha fakam l ki he Feitu'u na. Ko e ngaholo hotau vaka 'i he 'ulifohe 'a e Feitu'u na. Ka 'oku ou fakam l atu ki he Hou'eiki Pule'anga koe'uh ko e ng ue lahi fisifisimu'a kuo tau lava 'o a'u ki ai 'i he 'aho ni. Pea mahino ki he motu'a ni 'a e ngaahi fokotu'utu'u ng ue pea mo e 'ofa fonua kuo fai 'i he Pule'anga ni ma'a tautolu. Sea ko 'eku fokoutua hake 'oku ou manavasi'i na'a tuku e, na'a ta'ofi e patiseti kae si'i faka'ofa 'a Ha'apai. Pea 'oku ou kole atu Sea, tuku e patiseti ke 'alu ka tau saupulu p mo fononga he folau tahi. 'Oku ou fiefia 'i he'eku lave'i 'oku ngaholo 'a e langa af 'i Ha'apai. Pea ko hono hoko Sea 'oku ou fakam l ki he Kapineti ne nau fakangofua 'i he uike eni 'e ua mei heni ke fai hono fakalelei'i e 'hanga kae peh ki he maumau ko eni 'oku me'a ki ai e Hou'eiki Fika 1 'o Vava'u 'i F kakai. Pea 'oku ou tui ko e ng ue ia 'oku 'unu ia 'i he taimi ni 'i he Fo'i 'One'one. 'Eiki Sea 'oku ou ... ki'i fehu'i p 'a'aku ia ki he 'Eiki Minisit , ne u fokoutua p 'o lave'i na'e 'i ai 'ene lave fekau'aki pea mo e kau 'ofisakolo mo e kau pule faakavahe ko 'o Ha'apai, 'oku fakahoko, ke ki'i fakamaama mai ang ki he motu'a ni 'a e ng ue 'oku fakahoko ko 'enau v henga m l l ke u lave'i ko e 'uhinga mo mahino ki he k inga 'a e fokotu'utu'u 'a e Feitu'u na 'o fakatatau ki he k inga 'oku nau fokoutua pea mo e si'i k inga 'o Ha'apai, he 'oku ou tui ko e ongoongo fakafiefia ia he ko e motu'a ni na'e 'i he fatongia ko eni ka ko ho'o me'a mai p 'a'au ko ki ai ko u fiefia au ko e 'uhinga ke u, 'oku mahino kiate au 'oku tokangaekina 'e he Feitu'u na 'a e k inga ni ...

<009>

Taimi: 1440–1450

'Eiki Minisit Pa'anga: (*Ikai ongo he ngaahi sekoni*) ... 'ilo lelei ange. Ko Ha'apai ko u, kehekehe mo e Fakafofonga, 'oku tal niti'ia 'a Ha'apai. Ko e f nau ako 'oku nau 'alu hake te nau ma'u e kaha'u lelei ange 'i taimi ni, he 'ikai te nau kei fakafalala p he toutai. Te nau 'o ng ue 'i muli, ng ue'i mai e ngaahi ng ue mei muli, ko Ha'apai ia he kaha'ú. Ko e me'a ia 'oku 'ave ai e fakalalakaka, ke 'alu e fakalalakaka 'o a'u ki Ha'apai 'i he mo'ui mo e ako. 'Ikai ngata ai Sea, 'oku fai 'a 'etau ng ue ki he ma'u ng ue to'utupu. Na'e fai e fakahoha'a ki ai. Fai e palani he'etau sio ko e ta'ema'u ng ue ko ia 'a e to'utupu, ko e h e 'uhinga, h e ni'ihiki kuo ma'u ha'ane ki'i taukei mo ha'ane ki'i ako. Pea te tau fengau'e'aki fakataha ai hono ako'i kinautolu ke ma'u ange 'a e taukei lelei ange he kuo 'osi fakanaunau'i p kinautolu ia ke nau to e lelei ange. Ka 'oku 'i ai p ngaahi palopalema he ngaahi tafa'aki fakasiale mo e ngaahi me'a peh mo e 'ataakai 'oku 'ikai ke nau a'usia ai honau tal niti 'oku 'oange 'e he 'Eiki. Pea ko e ng ue ia te tau fai. 'Ikai ngata p hono feinga'i ke, 'a e to'utupu k toa 'i Tonga ni, kau ai 'a Ha'apai koe'uhi ke tau sio pea tau sio leva mei ai ko e h ha ng ue, lava p ha ng ue 'a e Pule'anga ia koeh ha fa'ahinga ng ue langa, fa'ahinga langa p ha fa'ahinga ng ue, 'omai e fa'ahinga ko ia, 'omai 'o ng ue. 'I he taimi tatau, fai ko ia e sio ki tu'apule'anga, Papua Niukini ko 'Aositel lia mo Nu'usila, 'a e ngaahi ng ue 'oku fiema'u ai 'a e taukei. Pea 'oku ou tui ko u kole ki he Fakafofonga, tau sio ki he kaha'ú 'o Tonga. 'Oua te tau sio, tau peh 'oku 'ikai ke ma'u 'e Ha'apai 'a e lelei taha pea mo e taukei taha te nau ma'u 'e to e sai ange. Pea ko u tui ko e me'a ia 'oku tau tui e Pule'anga ko eni mo 'etau, 'e to e lelei ange 'a Ha'apai kapau 'e to e fakalalakaka ange 'enau 'ilo pea ng ue'aki e me'a 'ilo ko ia, nau 'o toutai. Ko e toutai foki 'Eiki Sea. Taimi ni 'oku 'i ai e me'a, 'o 'ilo p ko 'e he satelaité, 'alu hifo 'oku ke 'ilo p 'e koe feitu'u 'oku 'i ai e tahi, 'a e iká. Ko ho'o 'alu p 'au ko 'o 'ilo'i, pea ke lele hangatonu p ki'i vaka Ha'apai 'o 'alu ki he fokotu'unga iká, ki he feitu'ú. Kehe ia. Ko 'eku lave atu eni ki he me'a 'e 'omai 'e he satelaité. Taimi ni, h fanga he fakatapu, te te kumi noa p . Ko e kaha'u, tuhu'i p mei 'olunga ko f iká, f mokohunu f lalahi.

Lord Tu'i' fitu: Sea ki'i fakatonutonu p Sea.

Sea K miti: Minisit te ke tali e fakatonutonu?

Lord Tu'i' fitu: Sea ko u kole p ki he Minisit tuku mu'a e misí, tuku e *dream*, 'ai e reality, 'a e mo'oní. Ko e mo'oní eni Sea. Ko e me'a ko 'oku hanu ai e Fakafofonga Ha'apai, 'oku 8.17 'a Niua ia, 'Eua ia 'oku 5.95 ia. Ko Ha'apai 'oku tu'u lavea ngofua fakatatau mo e lau fakam mani lahi, *vulnerable* fakatatau ki he feliliuaki e 'eá. Ko e ki'i hina hu'akaú, ko u kole Sea ke fai mo 'ai e fale m tu'a Ha'apai ke nau h ki lotu. Ko e ' hanga ena 'e motu. Ko Kauvai ena kuo mei 'osi 'a e kelekele, soil erosion e fu'u t fea ko eni kuo 'osí. 'Oku 'i f pa'anga 'a e Pule'anga ke ng ue ke tokanga'i 'a hono kakaí 'oku fakalao'i ho Fale ni ko e mo'ui 'a e kakaí. M l .

Sea K miti: Ha'apai 13.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Sea. Tapu ki he Hou'eiki kae 'uma' e kau Fakafofonga 'o e Kakaí. Ko u fokoutua hake p 'Eiki Sea ke fai atu ha fakam l ki he Feitu'u na. Ko e ngaholo hotau vaká 'i he 'uli fohe 'a e Feitu'u na. Ka ko u fakam l atu ki he Hou'eiki Pule'angá koe'uhi ko e ng ue lahi fisifisimu'a kuo tau lava a'u ki ai 'i he 'aho ni. Pea mahino ki he motu'a ni 'a e ngaahi fokotu'utu'u ng ue pea mo e 'ofa fonua kuo fai 'i he Pule'anga ni

ma'a tautolu. Sea ko 'eku fokoutua hake ko u manavasi'i na'a si'i ta'ofi e patiseti kae si'i faka'ofa Ha'apai. Pea 'oku ou kole atu Sea tuku e patiseti ke 'alu ka tau saupulu p mo fononga he folau tahi.

Ko u fiefia 'i he'eku lave'i 'oku ngaholo 'a e langa af 'i Ha'apai. Pea ko hono hoko Sea ko u fakam l ki he Kapineti, ne nau fakangofua 'i he uike eni 'e ua mei heni ke fai hono fakalelei'i e ' hanga kae peh ki he maumau ko eni 'oku me'a ki ai e Hou'eiki Fika l 'o Vava'u, 'i F kaka'i. Pea ko u tui ko e ng ue ia 'oku 'unu ia 'i he taimi ni 'i he fo'i 'one'oné. 'Eiki Sea ko u ki'i fehu'i p 'aku ia ki he 'Eiki Minisit . Ne u fokoutua p 'o lave'i na'e 'i ai 'ene lave fekau'aki pea mo e kau 'ofisakolo mo e kau pule fakavahe ko ia 'o Ha'apai. 'Oku fakahoko, ke ki'i fakamaama mai ange ki he motu'a ni 'a e ng ue 'oku fakahoko ko 'enau vahenga m l l ke u lave'i ko e 'uhinga mo mahino ki he k inga 'a e fokotu'utu'u 'a e Feitu'u na 'o fakatatau ki he k inga 'oku nau fokoutua pea mo e si'i k inga Ha'apai he ko u tui ko e ongoongo fakafiefia ia he ko e motu'a ni na'e 'i he fatongia ko eni. Ka ko ho'o me'a mai p 'au ko ia ki ai ko u fiefia au. Ko e 'uhinga ke u, mahino kiate au 'oku tokangaekina 'i he Feitu'u na 'a e k inga ni. Pea ko u tui 'i he taimi ko eni e lele 'a e Pule'anga he taimi ni, lele lelei pea 'oku nga'unu ai p mo Ha'apai. Ko Ha'apai ko e taha ia ha kakai to'a. Ka ko u fakam l atu.

Ko e keipoló, ko e me'a fika 'uluaki ia ki he motu'a ni ke a'u 'a e fakalakalaka ki Ha'apai. Ko hono ua, ko u fakam l atu ki he fu'u pou ko ena 'oku 'ai ke tu'u 'i Tofuá kae fehokotaki 'etau fetu'utaki pea peh ki si'i k inga 'oku nau 'i ai. Ko e taimi ko 'oku nau 'i ai ai, hoko ha puke p ko ha lavea, 'ikai ke lava ha fetu'utaki ia ki motu. Pea 'e hoko 'a e fu'u pou ko eni ke ne lava 'o fakafehokotaki 'a e si'i k inga 'oku nau fokoutua ai pea mo e k inga 'i Fotuha'a pea mo Kotu 'o fai ai e fetu'utaki. Ko 'emau fetu'utaki Sea he taimi ko ko e p poaki, ko e fetu'utaki mai ki heni ke fai ha fanongonongo he leti ki si'i k inga. Ka 'oku lave'i 'e he motu'a ni, ka tu'u e fu'u pou ko eni, solova e palopalema ko ia. Pea ko u tui ko e fakam l atu, ko e me'a ko ia 'oku ou fie fanongo au ki he tangata'eiki Minisit Pa'anga fakamolemole atu. Ko e fekau'aki pea mo e v henga m l l 'a e kau faifekaú, 'a e kau 'ofisakoló pea mo e pule fakavahé Sea. M l 'aupito, fakamolemole atu Sea.

Sea K miti: M l 'aupito Ha'apai 13. Ka mou k taki Hou'eiki te tau nofo p he me'a ko eni na'e tokanga ki ai 'a Ha'apai 12, te tau toki hoko tautolu ki ha taimi 'o e pule fakavahé mo e kau 'ofisakoló pea ko e me'a ko ia na'e hoha'a ki ai 'a e Fakafofonga Fika l N pele mei Vava'u, ko eni kuo 'osi tali, fai e ng ue ki ai kae hoko atu e 'Eiki Minisit .

Mon 'ia & fakalelei v henga kau 'ofisakolo & pule fakavahe

'Eiki Minisit Pa'anga: Sea tapu p mo e Feitu'u na peh ki he Hou'eiki 'o e K miti Kakató. Ko ia ko e fokotu'utu'u fo'ou ki he fakalelei'i ange tu'unga ko mon 'ia 'o e kau 'ofisakolo mo e kau pule fakavahé 'oku kamata ia 'i Siulai ta'u fakapa'anga fo'ou. 'A ia ko e 'uhinga ia 'e tatau p mo e Pule'anga, ko 'ene tu'unga v henga ko 'oku nau ma'ú, 'e ai e peseti 'e 5 ai 'e to'o ai ko 'enau ng ue'aki ia ki he 'aho ko te nau m l l ai. Pea 'ikai ngata ai, peseti 'e 10 'oku 'oatu ia 'e he Pule'anga. 'A ia ko e peseti ia 'e 15 'e 'i ai 'enau tu'unga v henga. Ko 'ene tu'u ko ia he taimi ni, ko e mon 'ia p 'ikai ke 'atu 'o kapau he 'ikai ke lava ng ue he ta'u 'e 8 ki he ta'u 'e 12 pea 'oatu p ho'o ki'i me'a'ofa. Pea kapau 'oku 'ikai te ke ma'u 'e koe ia p ko e tu'unga fakamo'ui. Ko e ni'ihiko ia 'oku nau ma'u e me'a ko ia, 'ikai ke a'u ki he ta'u 'e 1 ki he ta'u 'e 15, 'oku 'ikai ke ma'u ha me'a ia. He ko e me'a ia 'oku mau 'ai ai ko ke t naki atu mu'a he 'oku mahino 'aupito e ng ue mahu'inga 'oku nau fai ki he ngaahi koló pea mo hotau fonua. Pea 'ikai ngata ai ka 'oku to e fai e fakalelei ki

he'enua v henga. Ko e tu'unga v henga fo'ou kuo 'osi fokotu'u maí ke kamata ko eni 'i Siulaí 'oku 'o hake mo nautolu ki 'olunga koe'uhi ke fakatatau mo e fatongia ko ia 'oku nau fai. 'A ia 'oku h ko e 5 miliona 'oku fokotu'u 'e he 'esitimeti ko ki he ta'u kaha'ú, ki he fa'unga v henga fo'ou. Ko e fa'unga v henga fo'ou ko ia 'oku sio ki he 'akai faka'ikon mika mo e taau ko 'o e tu'u lolotonga. Pea ko e fa'unga fo'ou ia 'a ia 'oku 'ikai ngata p he fai e ng ue ki honau v henga, ka ko 'enua mon 'ia ko v henga m l l , 'a ia ko e me'a ko ia 'oku ou fie lave ki ai 'i he tali ki he Fakafofonga. M l .

Lord Tu'ilakepa: Tapu pea mo e Sea. Tapu atu ki he 'Eiki Pal mia kae 'uma' e Hou'eiki Minisit . Tapu ki he Hou'eiki N pele kae 'uma' e Kau Fakafofonga e Kakaí kae 'uma' e kau ng ue 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko u loto p 'Eiki Sea ke u hoko atu p mu'a he feme'a'aki 'oku faí ho Fale 'eiki. 'Eiki Sea 'oku ou puke faingam lie ko eni koe'uhi ko e me'a 'oku 'o hake 'e he Fakafofonga mei Ha'apai 12. Ko e 'ai p Sea 'oku ke mea'i p , ka 'i ai p ha ki'i faingam lie ...

<001>

Taimi: 1450-1500

Lord Tu'ilakepa: pe ko ha me'a 'oku matamata mai, h fanga he fakatapu, 'e lave ai 'a e ngaahi motú pea 'oku mau k toi leva 'o sio ki he ngaahi me'a ko ia p 'oku ai ha fu'u lelei 'e ma'u ai e ngaahi motú 'Eiki Sea. 'Eiki Sea ko 'eku sio ko ki he fakalukufua ko eni 'a e patisetí, 'oku 'ata mai he 'ikai lava 'a e vahevahe tataú ai. 'Oku 'ikai ke ai 'a e vahevahe taaú, ko e vahevahe ko eni 'oku mahino kiate au 'Eiki Minisit , 'oku mahino mai ko e ngaahi me'a p 'oku malava, na'e fokotu'u fakakomesiale p ko ha 'u langa fakalakalaka 'oku t t naki ia pea fakanahu'inga'i 'a ia 'oku 'asi ia 'i he 'u peesi ko ení Sea. 'Aki 'a e ngaahi me'a ko ení 'Eiki Sea, ko Vava'u, koe'uhi he 'oku 'asi 'i he peesi loma si'i, loma fika 6, 'a e ngaahi lisi 'o e t pilé 'a ia ko e t pile 2 ki he 5, 'a ia 'oku 'asi ai ko e vahevahe patiseti ki he 'otu motú pea 'ai e fo'i faka'ilonga pa'anga, miliona. Toki hanga leva he 'Eiki Minisit 'o hulu'i mai ko e peesi 11 'a ia 'oku kamata mei he peesi 10 'o 'alu ai ki he ngaahi peesi ki muí 'Eiki Sea. Fel ve'i eni mo e miliona ko eni 'oku vahevahe ki he 'otu motú, 'a eni na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki 'Eiki Sea. 'Eiki Sea 'oku ou vakai hifo ki Vava'u, na'e fakahoko 'a e polokalama ako 'a e Potung ue Mo'uí kae fakapa'anga he kautaha mo'ui 'a m maní. 'Ai p kau lau atu p 'Eiki Sea ke mea'i p he Fale 'eiki ni, fakalelei'i 'a e ngaahi ma'u'anga vaí, 'oku fakapa'anga 'e he Pule'anga Siapaní. Fetalanoa'aki 'a e Pule'angá mo e ngaahi hoa tokoni fakalakalaka ki ha faingam lie ke fetongi 'a e 'ato 'o e falemahakí, fakalelei'i 'a e mala'e vakapuna Lupepau'ú, fakahoko 'a e ng ue 'a e Pule'angá ke fakalelei'i 'a e ngaahi 'apiakó. 'Eiki Sea 'i he t pile ko eni ko na'e me'a mai 'a e 'Eiki Minisit 'anenai 'o fekau'aki pea mo Ha'apai, 'oku toe t naki atu 'a e 12. 12 mo e poini ki he 18 miliona. Ko Vava'u ko e fo'i l mo e poini miliona p 'Eiki Sea. 'a ia ko e k toi p eni 'o e ngaahi me'a ko 'oku tokoni fekau'aki mo e fakas sialé mo e faka'ekon mika ko 'a Vava'ú 'Eiki Sea. Me'a ko ena na'a ku ma'u 'anenai mei he me'a 'a e Minisit , ko Vava'u, te nau malava p ia 'e nautolu p ia 'Eiki Sea. 'E malava f f kapau 'oku 'omai p ki'i l mo e poini 39 miliona ko ení 'Eiki Sea. 'Oku 'osi mahino p 'a Ha'apai ia 'Eiki Sea. Mahino 'aupito 'a Ha'apai.

Fehu'ia tu'unga 'i ai ng ue ki he faleako 'ato asbestos Vava'u

Ko e me'a 'e taha na'a ku ki'i fanongo 'anenai fekau'aki ko eni mo e 3 miliona ke 'ai e me'a 'a e kasitomú, 'Eiki Sea, ko hoku loto p ke to e fakamanatu pea 'oku 'i heni 'a e 'Eiki Minisit Mo'uí, h e tu'unga 'o e falemahaki 'o Vava'ú? Kuo 'osi faitaa'i mai 'e mautolu 'o

‘omai he l pooti he ta‘u kuo ‘osí, Sea kau ‘ai mahino atu p ‘Eiki Sea, ke mea‘i he kakai ‘o e fonuá, ka ‘i ha to e ki‘i ngalulu pea ka to e tokolahi ‘a e feitu‘u ko ení ko e holo ia ‘a e falé. Kuo mau ‘osi faitaa‘i mai ‘Eiki Sea, kuo mau ‘i he telefoní pea ‘oku ‘i ai p ‘Eiki Minisit Mo‘uí, ko e to e ‘ato, sai ‘a e to‘o e ‘ató he ko e ‘ato *asbestos*, pea ‘oku mahu‘inga ke to‘o he ‘oku ‘ikai ke fel l ve‘i pea na‘e ‘i ai e ‘u palopalema na‘e hoko ia ‘i he *Side School* Sea pea mahamahalo ‘a e ni‘ihi he kau fakatotolo ki he mo‘uí, kae mahalo na‘e peh ai ‘a e f naú ‘Eiki Sea. Na‘e lahi ‘aupito ‘aupito e ni‘ihi ‘i he fale mahakí he ‘apiako *Side School* na‘e hoko ‘a e palopalema ki honau ngaahi mafú ‘Eiki Sea. Pea na‘e fai hono fakatotoló ‘o tukuaki‘i ko e sima ko na‘e tali‘anga vaí na‘e inu mei ai e f naú, pea ‘oku lolotonga, pea ko hono to‘o ko eni ‘a e ‘u ‘ato ko ení ‘Eiki Sea, pea mahino mai leva ‘a e tu‘unga ‘oku ‘i aí ‘oku sai ‘a e *Side School*. ‘Oku ou fakam l atu kapau ‘e lava ‘o fetongi e ‘ato ‘o Vava‘ú, ka ko e tu‘unga ‘oku ‘i ai e falemahakí, kuo ‘osi tu‘u he tu‘unga kuo taimi ke holoki ‘Eiki Sea. Fakamolemole p Hou‘eiki, kae ‘uma‘ e Minisit Mo‘uí ko maua na‘a ma ‘o ‘a‘ahí, ko au na‘a ku a‘u tonu ‘o toe a‘u p Minisit Mo‘uí ‘oku tu‘u he tu‘unga fakatu‘ut maki ‘aupito ‘aupito ‘Eiki Sea. Kapau ‘oku fie ma‘u ke ai ha fakakake ki ‘olunga ‘Eiki Sea, ‘e Sea, ko Ha‘apai, mahino mai p tu‘unga ‘oku ‘i ai ‘a Ha‘apai, ko hono ‘uhinga lahi taha ‘oku to e t naki ki heni ‘Eiki Sea, koe‘uhí ‘oku kei palopalema p langa ‘i Ha‘apai ‘Eiki Sea. Me‘a eni ‘e taha ‘oku ou ki‘i ‘ohake ‘Eiki Sea hono toutou ‘ohake ‘i he Fale ni, ka ‘oku ou loto p ke lau atu.

‘Oku kei lele p foki ‘a e tokoni langa fale ‘i Ha‘apai mo e ‘amanaki ‘e kakato ki Siulai 2016, ‘a ia ko e ta‘u ni, ‘osi atu eni e T sema eni ‘e fiha mo hono talamai ki he Fale ‘eiki ni ‘o mea‘i he kakai ‘e ‘osi ‘i T sema, ‘ikai p ‘osi. Na‘e toloi foki ‘a e ng ue ni meimei ki he ta‘u ‘e taha, fakatatau ki he taimi na‘e tonu ke ‘osi aí, ki Sune 2015. Ko e toloi ni na‘e makatu‘unga ia mei he ngaahi ng ue fakakelekelé. ‘Eiki Sea ‘oku ‘ikai ke u fa‘a lava ke u lau p ko e tu‘o fiha eni e ‘omai e me‘a ko ení, ko e palopalema ai p he kelekelé. Mo‘oni p koe‘uhí he na‘e fai e ng ué mei he pule‘anga motu‘á ‘o a‘u mai ki he pule‘anga lolotonga ni, taki ai e Pal mia ‘o e ‘ahó, pea nau me‘a mai ‘e ‘osi ki Sune pea fai hono fakalelei‘i p ‘o ‘ikai ‘osi ki Sune, pea na‘e peh ‘e ‘osi ki T sema, ‘ikai p ‘osi ki T sema, ka ko eni ‘oku fakapapau‘i mai ‘e ‘osi he 2016. Ka ‘oku to e t naki atu ‘a e 12 miliona, ka ko e me‘a ko eni ko e palopalema fekau‘aki mo e kelekele. Fakamolemole p ‘Eiki Sea, ko e fehu‘i ki he ‘Eiki Minisit kelekelé, h me‘a ‘oku hoko ki he kelekelé, ‘oku toutou ‘ohake ai e me‘a ko ení ‘i he Fale ‘Eiki ni ‘o fekau‘aki mo e kelekelé. Na‘a ku peh ko e palopalemá ko e falé, ko e fet ‘aki ‘a e kau ‘akitekí mo e ni‘ihi na‘a nau ‘o fai e langá. p ‘o nofonofop . T ki Ha‘apai ‘o nofonofop ki ai. ‘Oatu mo e kau langa, foki mai e kau langa, ‘oku ai foki e fale mahalo ‘e 75 ‘Eiki Sea, ‘oku fai e fakatonutonu fakalao ki ai. Ko e ‘uhinga ‘eku ‘ohake ko ení, he ‘oku lave ‘a e *BudgetSstatement* ko ení ki he ngaahi me‘a ko iá ‘Eiki Sea fekau‘aki mo e langa ‘i Ha‘apai. Kuo u tui ‘Eiki Sea he ‘ikai ke a‘u ki he ... ‘e to e t naki ‘e to e ‘ova ia ka ko e anga p e fakaangaanga foki e 12 poini milioná ‘Eiki Sea. ‘E ‘ova ia ‘i he 12 ‘a e pa‘anga ‘e to e ‘oatu ki aí, he ‘oku fai e fakatontutonu ‘Eiki Sea. Kai kehe tau tuku p ki he tafa‘aki e Pule‘angá. Ko ‘emau fehu‘í mei Vava‘ú, hang ko eni ko e ngaahi ng ue ‘oku fai ki ... vahevahe ko eni miliona ‘Eiki Minisit ‘oku ke me‘a maí ‘oku ‘ave ki ‘Eua, ‘ave 6 mo e poini miliona, sai p , na‘e totonu ke ai p hono to e ki‘i fakakaukau‘i fakalelei, ko ‘Euá ‘oku ofi mai p heni ‘Eiki Sea. Ko Niuá, ongo Niuá, 10 miliona. Ko e ki‘i fonua si‘isi‘i ka ‘oku fu‘u fakavalevale ‘aupito ‘aupito ‘a e vahevahe ko eni ‘oku tau faí ‘Eiki Sea. Ng ue t t ivi ‘a Vava‘u ke t naki mai ki he pa‘anga e fonuá ni hanga ‘e koe Minisit ‘o ‘ave ki he ongo Niuá. H ko e me‘a ‘a Niuá ‘oku ‘ave fu‘u silini lahi ko eni ‘o ...

Lord Fusitu‘a: Ki‘i tokoni atu ki he N pelé, kuo fu‘u lahi hono fu‘u tokangaekina ‘o Niuá, kuo u tui ko e ‘uhinga ia ‘oku si‘i hoha‘a ai ‘a e Minisit ki aí.

Lord Tu'ilakepa: Lahi e h ? Ko e lahi e h 'e 'Eiki N pele e me'a 'oku ke me'a ki ai? 'Eiki Sea 'oku mau ki'i ongo'i 'oku 'ikai ke tau tu'u ha tu'unga 'o e vahevahe lelei. Ko e vahevahe tatau mo e vahevahe taaú 'Eiki Sea he 'ikai ke lava. Tau 'ai mu'a e vahevahe lelei. Ko e vahevahe lelei, mahino p 'a Tongatapu ia, na'e 82, ka 'oku hiki 'o 171 miliona 'Eiki Sea. Ko e vahevahe ko eni hono 'ave ko eni ki he ongo Niuá, sai p 'a Ha'apai he 'oku tau tokangaekina ke fai mo 'osi e ng ue 'i Ha'apai, kae m 'opo'opo e ng ue 'a Ha'apai, kae si'i hoko atu 'a e ng ue 'i Ha'apai. Ko e me'a eni 'oku mau ongo'i 'e mautolu ia 'a e fo'i 'ave ko eni 'a e 10 miliona ko eni ki ... fokotu'u mo fakalelei'i 'a e ma'u'anga ivi 'a ia 'oku 'amanaki ke kakato he 2018/19, mo e fakapa'anga he Pangik Langa Fakalalakaka 'a 'Esiá, savea ki he ma'u'anga vai 'o Niuá Fo'ou pea to e fakapa'anga 'e he Pangik Langa Fakalalakaka 'a 'Esiá. Ki'i fo'i me'a p 'e 2. Me'a p 'e 2 'oku tuhu'i hangatonu mai 'i hení.

Sea K miti Kakato: 'Eiki N pele k taki te tau ki'i lepa h ha miniti 'e 20 pea tau toki foki mai.

Lord Tu'ilakepa: M l Sea.

(Na'e m l l heni 'a e Fale)

<003>

Taimi: 1515-1530

Sea K miti Kakato: Hou'eiki! M l ho'omou laum lie. Na'a tau tuku 'anenai ko e 'Eiki N pele Fika 2 'o Vava'u.

Lord Tu'ilakepa: M l 'Eiki Sea. Hang p 'oku ke me'a ki ai 'Eiki Sea, koe'uhi ko ho'o Tohi Tu'utu'uni ia ke tau m l l , pea kuo tau foki mai 'oku toe 'omai p 'a e faingamalie ki he motu'a ni 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, na'a ku m l l pea u toki talanoa mo e 'Eiki Minisit Mo'ui, 'o fekau'aki pea mo e me'a na'a ku lave ki ai 'Eiki Sea. Ka ko u kole p Hou'eiki Pule'anga, kapau 'oku 'osi fai ha tokoni ki he me'a ko eni, pea 'ai mai ke 'asi 'i he'etau *Budget Statement* hang ko ia kuo fakaikiiki mai, fekau'aki pea mo e Potung ue Mo'ui na'e 'i ai 'a e pa'anga 'a e Potung ue Mo'ui na'a nau fakapa'anga 'a M mani. Ko e Pule'anga Siapani na'a nau fakapa'anga mai 'enautolu 'a e ma'u'anga vai. Ka kou tui Sea, kapau na'e m 'opo'opo peh , he 'ikai ke toe fai ha lave ia 'a e motu'a ni p toe me'a ha ni'ihi 'i he Fale ni. Ka koe'uhi p ko 'emau tokanga ko e kehekehe ko ko eni 'a e me'a 'oku 'omai pea ko u tui 'oku ou nofo p au h 'i he me'a ko eni he pepa 'o fakatatau mo e me'a 'oku mea'i 'e he Feitu'u na 'Eiki Sea.

Tokanga ki he uestia kovi 'initaneti

'Eiki Sea, ko e me'a 'e taha 'oku ou fie lave ki ai hang ko e me'a na'e 'ohake 'i he Fale ni, fekau'aki pea mo e taki ko ena 'o e *fibres optic*. Ko au ia ko u fakam l atu p koe'uhi ko e fa'ahinga fakalalakaka ko eni 'oku 'omai ki Tonga ni. Ka ko u sio au 'Eiki Sea, 'oku 'ikai p ke vave pea 'oku 'ikai ke ma'u 'a e *speed p* ko e vave ko ia na'e peh 'i hono fakamatala'i 'e vave 'a e me'a ko eni kapau 'e t mai ki Tonga ni. Ko u peh ke 'ai mu'a 'a Tonga ni ke vave, kae tuku atu 'a e s niti ke fakakakato ha me'a kehe kae toki feinga'i ange 'a Vava'u mo Ha'apai. 'Oku te'eki ke ng ue 'a e *fibres optic* ia heni. Ko 'emau telefoni eni 'i he fetu'utaki *email* mo e me'a. Ko 'ete lomi'i p pea te toki tali ha miniti 'e fiha, kae 'oleva ke *send* pea

toki *send*, tali, tali. Kehe ia meihe me'a ko eni 'i Fale Alea ni Sea. Ka ko u 'ohake Sea, koe'uhi he 'oku hang 'oku t 'etau fakamamafa ki he 'ai ko e fo'i me'a lelei eni ki Vava'u mo Ha'apai 'e 'alu 'o a'u kia kimautolu k toa ki 'Eua, ko e a'u ange 'a e *fibre optic*.

Kuo 'osi lele p 'a e ngaahi me'a *internet* 'i Vava'u. Ko e m m lie ko 'i Vava'u (h fanga he fakatapu), 'oku kei m m lie p 'i Tongatapu ni Sea. Ko e totongi ko eni'oku ma'u 'i Tongatapu ni, 'oku ki'i mamafa 'a Vava'u mo Ha'apai. Ko e 'ai ange ke fua f f 'i 'e he kakai pea 'oku 'ikai hano kovi 'o'ona Minisit 'a e me'a ko ena'oku ke me'a mai 'aki. Ko e 'alu 'o taumata'u kuo 'osi 'omai 'a e ngaahi fu'u me'ang ue ko e *fish finder* he taimi ni ia 'Eiki Sea. Ko u lave'i ko e vaka na'e toki 'omai mei Nu'usila mahalo ko e ki'i motua' 'Eiki Sea, 'oku mea'i p 'e he Feitu'una na'a mo 'i 'Atele fakataha mo e tangata ko eni. 'Oku ne hulu'i 'e ia 'o 'ilo 'a e ngaahi fu'u mo'unga ia 'oku toe kehe 'aupito ia. Ko 'eku talanoa mo e ki'i motu'a muli ko ia, ne ma'u 'a e fo'i mo'unga afi 'e f laine ko . 'Oku 'ikai ke teitei'alu ha ni'ihi ia ki ai 'o fai ha toutai mei ai, meimei lahi t pe 'a e toutai 'o 'alu ki he feitu'u ko ia Sea. Hanga 'e he ki'i motu'a ko eni 'o kumi 'o 'ilo pea 'oku kei lahi p 'a e feitu'u tau'angam ta'u. 'A ia 'oku kei malava p ia 'Eiki Sea. Ka ko e me'a p foki 'e lelei, ko e p foki 'a e m tu'a 'o taum ta'u pea to'o atu 'ete ki'i *ipad*, ko e fanga ki'i me'a ia 'oku lomi'i pea te sio faiva p mo taum ta'u. 'E faifai pea tuku 'a e taumata'u ia kae te nofo ai p 'ikai ke ma'u ha me'a 'a e f mili ia 'Eiki Sea.

'Oku lahi pe 'a e ngaahi lelei 'oku ma'u 'Eiki Sea, kau 'oatu 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea, mo e Hou'eiki Pule'anga 'a e me'a ko eni 'oku 'ohake ko eni. 'Oku lolotonga takai 'i Tonga ni 'a e kulupu 'a e kau Kalisitiané, 'o nau fai 'a e ki'i savea ke poloka 'a e ngaahi me'a fakaponokalafi. Ko 'etau 'unu ko eni ki he me'a 'oku tala 'oku toe lelei ange. Ko 'etau toe 'alu ia ki he me'a 'oku toe fakatu'ut maki ange 'a e fonua ni 'Eiki Sea. 'Oku ki'i ngali me'a ange p foki 'a 'etau feinga'i'etau f nau, ka 'oku toe fakatu'ut maki ange 'a e mamata 'i he me'a ponokalafi ha tama toutai p ko ha tama ng ue Eiki Sea. Pea ko e me'a 'oku ou fokotu'u atu ai ki he 'Eiki Minisit . Sai p hono 'oange 'a e ngaahi fu'u me'a lelei ko eni, kae ki'i fakakaukau fakalelei p na'a kuo t 'etau fakamamafa ki ai, kae ngalo 'a e ngaahi me'a ko eni'oku mau vakai hifo ki loto 'i heni'Eiki Sea.

'Eiki Sea, ko e me'a 'e taha 'oku ou ki'i tokanga ki ai hono 'ohake 'a e 3 miliona ko eni na'e 'ave ki he Kasitomu, ke langa'aki 'a e fale 'o e Kasitomu. 'Oku ou kole atu 'Eiki Sea, ke toe 'omai p ha ki'i fakamatala 'oku 'i he vaha'a taimi ko eni hono alea'i heni he 'oku mahu'inga ke mea'i 'e he Hou'eiki, ko e fale f f eni 'Eiki Sea. Kuo 'osi a'u mai 'a e ngaahi me'ang ue lelei 'aupito 'Eiki Sea, ki he Kasitomu, ka 'oku nau ng ue'aki p Sea. Ko ia 'Eiki Sea, 'oku mou mea'i 'oku 'i ai 'a e fu'u Fale 'i tahi 'oku lolotonga tuku atu ai 'a e *butternut* 'Eiki Sea.

Tokanga ki he 3 miliona vahe'i langa fale Kasitomu

Ko e fu'u fale lahi pea faka'ofa'ofa 'aupito Sea, m lohi pea fefeka Sea. Na'a 'oku sai ange ke faka'aonga'i 'a e fale ko ia 'Eiki Sea, 'i ha founga 'e ng ue 'aki 'e he Kasitomu, ha'atau toe 'oatu 'a e fu'u pa'anga 'e 3 miliona ko eni Sea. 'Oku 'ikai ha me'a ia 'e kovi 'Eiki Sea, koe'uhi ko e koloa kotoa p 'e pau ke fou mei tahi. Pea kapau ko e 'ai ke sivi 'a e me'a ko eni 'a e faito'o konatapu Sea, 'oku 'i ai 'a e ngaahi fu'u pasi kuo 'osi teuteu'i 'e he Kasitomu, 'oku ne sivi 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea. Pea 'oku totonu ke tau fu'u tokanga 'aupito, 'aupito ki he ngaahi pal palema ko ia, koe'uhi ke 'oua 'e toe uesia hotau fonua ni 'Eiki Sea.

Tokanga ki he 'ikai vahevahe tatau vahe tokoni ki Tokelau

'Eiki Sea, ko e me'a 'oku fai atu ai p 'a e kole ki he Feitu'u na 'Eiki Minisit , ke tau fai p 'a e fakapotopoto taha, ka ko e me'a ko ki hono tali kuo pau ke tali p eni, ka ko e 'oatu p 'a e ngaahi 'uhinga pea mo e poini mo e me'a 'oku lave'i 'e he motu'a ni pea 'oku mea'i 'e he Hou'eiki 'o fekau'aki pea mo e vahevahe lelei 'Eiki Sea. 'Ikai ke u toe talanoa atu au 'i he vahevahe taau mo e vahevahe tatau, ko e vahevahe lelei eni ia 'Eiki Sea, 'oku ou tokanga ki ai. Ko Vava'u ko e v henga 'e tolu, 14, 15, 16 pea 'omi p 'a e ki'i 1 miliona. Ko Niua ia 'oku ou ongo'i lahi taha, ko e fo'i vahe si'isi'i taha eni na'a tau loto ke vahe'i mai ki Fanga p ko Popua. Pea 'oange ki ai 'a e 10 miliona? Fu'u lahi! Fu'u lahi ia ki he'eku vakai Sea. Pea kapau 'oku 'uhinga eni ke feinga'i 'a e kainga Niua ke nau toe foki ki Niua. Kiate au Sea, 'oku ou tui he 'ikai ke toe foki ha taha ia meihe ngaahi lelei 'o Tongatapu ni.

'Eiki Sea, kole ange ki he Minisit ke 'oua mu'a te ne hanga 'o 'ai ke kovi 'eku malangá? Ka ko u fie 'oatu p 'Eiki Sea, 'a e me'a ko eni 'Eiki Sea, he 'oku fu'u mahu'inga he kou fakatokanga'i 'Eiki Sea. 'Eiki Minisit toe fakakakato mai mu'a 'a e 'u me'a 'oku malavalava ke fakahoko. Kapau 'oku 'asi 'i he fakalelei pepa ko eni 'oku 'omai 'e he Feitu'u na, he 'u pepa ko eni. Pea ke 'omai ko e 'uhinga kau fiem lie. Ko e ki'i 1 miliona 'oku'ikai fe'unga mo 'emau ng ue lahi 'i he tokoni ki he Patiseti 'o e fonua ni, pea 'omai p 'a e ki'i 1.98 miliona. Ka ko u kole p ki he Feitu'u na ke ke ki'i tokoni mai ange, kiate au 'oku 'ikai ke u fu'u fiem lie 'a e motu'a ni mo e anga 'emau mai mei Vava'u 'oku mau Fakafofonga 'a e 'otumotu, ka ko e kole p ki he 'Eiki Minisit . Sai p 'a Ha'apai ke fai mo fakakakato 'a e 'u fale. Sai p 'a Eua ia 'Eiki Sea, 'oku sai p 'a 'Eua, ka ko 'eku kole atu p Sea, ke ki'i tokoni mai ange ka tau toki, he 'oku lahi 'a e 'u me'a 'Eiki Sea, ka ko u vakai atu ki ho fofonga 'oku tonu ke hoko atu ha taha. Sea, ko e ki'i kole p ia ki he 'Eiki Minisit ke ne me'a mai. M l .

Sea K miti Kakato: 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Fakalotofonua! Kae k taki p mu'a Hou'eiki mahalo 'e kau ai p mo e 'Eiki Minisit Fakalotofonua. 'Oku 'i ai 'a e me'a 'e ono 'oku fai ki ai 'a e tokanga. Ko e falemahaki 'i Vava'u, k taki 'a e 'Eiki Minisit Mo'ui 'o teuteu ke tali ia, ko e langa fale 'i Ha'apai k taki 'a e 'Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Lalahi ke tali ia. Ko e palopalema ki he kelekele k taki 'a e 'Eiki Minisit Fonua. Ko e *fibreg optic*...

Lord Tu'i'afitu: Sea, kou kole fakamolemole ki he fakahoha'a kae tukuange mu'a ke mau fehu'i kae toki tali 'a e kau Minisit , ko e 'uhinga ia si'emau lepa heni ke fai hano t langa'i 'o e Patiseti. Kole p kihe Hou'eiki Pule'anga nau laum lie lelei p , kae tuku ke mau 'oatu 'a e *message* 'a e loto 'o e kakai 'oku fa'a me'a ki ai 'a e Pal mia. Ko e loto eni 'o e kakai 'oku 'i loto fale ni, ke mau ki'i t langa atu ai.

Sea K miti Kakato: Sai! 'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua.

Tali Pule'anga ki he ngaahi lelei he 'initaneti

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Tapu atu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu atu ki he 'Eiki Pal mia, kae 'uma' 'a e Hou'eiki Kapineti. Tapu atu ki he 'Eiki Sea 'o e Fale Alea, kae 'uma' 'a e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Hou'eiki N pele, pea fakatapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai.

Sea, kae fai p ha ki'i fakahoha'a nounou. Te u lave atu p Sea, ki he tu'unga ko 'o e *cable* mahu'inga ko u lave'i p Sea, hang kuo taku ia 'oku 'ikai ke fu'u mahu'inga f f . Te u toki hoko atu p ha ki'i fakama'ala'ala p ki he ngaahi ng ue 'oku fai ki Niua mo e 'uhinga ko kuo si'i a'u ai ki ai Sea. Sea, ko e *fibre optic cable* ko eni 'a e faka'amu ko ke a'u ki Ha'apai mo Vava'u. Pang p Sea, 'oku 'ikai a'u ia ki he ongo Niua. 'Oku lave'i p 'e he motu'a ni Sea, 'oku 'ikai ke fai ha tangi ia ke tatau. Ka ko hono mahu'inga Sea, 'i he 'aho ni 'oku 'i ai p 'a e ki'i me'ang ue 'a e *TCC* kuo a'u p 'o *internet* 'a e ongo Niua. Kapau p na'a 'i ai ha faingamalie Sea, ke fa'a 'inasi ai 'a e Feitu'u na pea mo e Hou'eiki ko e *facebook* p mo e f nau mo e m tu'a meihe ongo Niua 'i he ngaahi 'aho ni 'i he taimi 'oku 'at ai.

Sea, 'oku mahu'inga foki 'a e....

Sea Komiti Kakato: K taki ko e fehu'i mei Ha'apai 12.

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Sea, 'e vave p eni kau hoko atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Kae toki tali fakataha mai p k taki.

Vili Hingano: Fekau'aki p mo e ki' me'a ko ena 'oku ke me'a mai 'aki. M l 'aupito Sea, fakamolemole p 'Eiki Minisit he toe ...lolotonga ho'o malanga, ka ko e faka'amu p 'a e motu'a ni ia ko e fie'ilo p ke fai mai ai p ha fakama'ala'ala meihe Feitu'u na. Ko e 'uhinga ko e me'a ko na'a ku lave'i na'e 'i ai foki 'a e fokotu'utu'u 'a e Pule'anga ke fakatau 'a e *share* pea mei he, ko e 'uhinga ko e hoko 'aki ko 'a e *fibre optic* ki vahe tahi. Ko e h 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'oku kau ia 'i he'etau *Budget Statement* ko eni? P ko e h 'a e tu'unga, kou lave'i p na'e fie ma'u lahi 'e he Pule'anga ke 'i ai ha s niti ke fai 'aki 'a e ng ue ko ia. Pea kapau leva 'oku 'ikai ke ma'u 'a e s niti ko ia. Ko e h 'ene kaunga ki he tu'unga ko eni 'i he Patiseti? M l .

'Eiki Minisita ki he Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Sea, tuku p mu'a keu ki'i tali p ki he Minisit Pa'anga kae'uma' 'a e Minisit ki he Ngaahi Pisinisi. Ko e fakahoha'a p Sea, ko e *project* ko ki he *fibre optic cable* na'e 'i ai 'a e kaunga ki ai 'a e motu'a ni 'i he taimi na'a ku kei fakakaungatamaki ai 'i he ng ue fakapule'anga, pea na'e mahu'inga Sea, pea na'e 'i ai 'a e me'a na'e 'ohake 'i he me'a ko 'a e 'Eiki Minisit Pa'anga fekau'aki pea mo e *E-Government*. Sea, teu lave p au kihe ki'i me'a si'isi'i 'ene 'aonga ko ki he ongo Niua p . 'Ikai ke u lave au ki Ha'apai mo Vava'u. Ka ko e ngaahi 'aho ni Sea, 'oku lava foki 'a e *text. Mobile* p pea mo e ongo Niua m l pea kou fakam l atu ki he ngaahi tokoni mo e ngaahi pou pou ko ia. Ka 'oku 'i ai 'a e me'ang ue ia 'i he *internet* Sea, 'i he ngaahi 'aho ni 'oku te lava p 'o lea ta'etotongi taimi taha 'oku te lava ai 'o lea hang ko e *skype*, lava p 'o *check* 'i he *facebook*. ko e *gmail* mo e ngaahi *service* kehekehe.

Sea, ko e mahu'inga ko 'o e ngaahi me'a ko eni he oku kau 'a e fetu'utaki p ko e *communications* 'i he ngaahi pou tuliki 'o e fakalalaka 'o ha fonua p ko ha Pule'anga. Ko e 'uhinga ia Sea, hono fakamahu'inga'i ko 'o e tafa'aki ko ki he *cable* ke 'inasi ai 'a Ha'apai mo Vava'u. Ko u faka'amu ange au Sea, na'a lava ke a'u ki he ongo Niua, ka 'oku tuku p 'e toki 'i ai p ha 'aho, ka ko u tui 'e a'u ki he 'aho ko ia Sea, 'e toe l unga p 'a e Hou'eiki hang ko e 'aho ni. Te u toki lave ki he tafa'aki 'o e 'uhila Sea, kae 'uma' 'a e vai 'a Niuafo'ou. 'Ikai ngata ai Sea, ka teu lave ki he ako. 'Oku mea'i p 'e he Feitu'u na Sea, kae'uma' 'a e Hou'eiki. Ko e ngaahi 'otumotu 'o Ha'apai mo Vava'u,'ikai keu toe lave au ki he ongo Niua he 'oku fu'u mahu'inga. 'Oku 'i ai 'a e ngaahi polokalama fakaako 'oku

‘ikai lava ia ‘o a’u kiate kinautolu. ‘E lava ia ‘i he me’ang ue *internet* ke nau lava p ‘o sio mai mei he ngaahi ‘otumotu kae fai atu ‘a e ako, hoko ia he taimi ni ‘i he *USP*. Ko u lave’i p ‘i he Siasi ‘o Sis Kalaisi ‘o e kau M ‘oni’oni ‘o e Ngaahi ‘Áho Kimui ni, nau fai ‘a e polokalama ko eni pea mei honau ngaahi ‘ulu’i ‘ofisi meihe ‘otu muli.

Sea, ‘oku ‘i ai ‘a e faka’amu ia hang ko e Falemahaki. Faka’amu noa p eni ia ma’a e ongo Niua ke ‘ai ha ngaahi fokoutua pea meihe ongo Niua ‘oku fu’u vivili pea ‘oku fie ma’u p he taimi lahi ke ‘omai Sea. Ka ‘e lava p ia ‘o fakahoko ‘a e ng ue ko eni ‘i he *internet* ‘a e talatala pea mo fakahinohino atu pea mei Tonga ni p ko muli tokua. Ko hono mahu’inga ia m lie ange ki he Hou’eiki pea mo e fonua ‘a e me’ang ue ko eni. Ko hono pal palema Sea, ‘oku ‘ikai ke fehu’ia ia, ka ko hono lelei ko u tui ‘oku tau tui katoa p ki ai. Ngaahi me’a ko eni ‘oku tau ‘o sio ki ai me’a ki ai ‘a e Hou’eiki, ko e me’a fakataautaha p Sea, ka ‘oku fai ki ai ‘a e ng ue pea mei he tesa ‘a e kau Takilotu ‘i he Potung ue ‘a e motu’a ni, kae ‘uma’ ‘a e *MEIDECC* ‘Ofisi Pal mia pea mo e ngaahi kupu fekau’aki, na’a lava ke *block* ‘a e ngaahi ‘u feitu’u na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki N pele ko mei Vava’u Sea.

Sea, ko e ki’i kongasisi’i p ia tukukehe ange ‘a e mahu’inga ange ‘a e me’ang ue *internet* ki he pisinisi.

Lord Tu’i’afitu: Kole atu mu’a ke tau foki mai ki he me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga Ha’apai keu fakahoha’a atu ai? Kuo faaiatu ia ‘o heva atu ia ki h .

‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Sea, ko ‘eku feinga eni ke fakama’ala’ala atu...

Sea K miti Kakato: M l Hou’eiki! Na’e ‘i ai ‘a e hoha’a ki he *Optic*. Ko e tali eni ‘a e Minisit ki he *Optic* k taki N pele. *Fibre Optic*.

Lord Tu’i’afitu: Tau foki mai mu’a ki he *Part 1* ki Ha’apai.

Sea K miti: Ko ia te tau foki mai p k taki.

Lord Tu’i’afitu: Ko kuo t mai ia mei Tokelau mama’o.

‘Eiki Minisit kihe Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Sea, ko u kole fakamolemole atu p ko ‘etau talanoa...

<004>

Taimi 1530-1540

‘Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: ... neongo ‘oku ou ...’oku fakahu’uhu’u p ‘aku ki he ongo Niua k ko e me’a ia ‘a e Fakafofonga Ha’apai, te u fakat t p ki Niua ko hoku ngata’angá p ia, ‘ikai ke u fiekau atu au ki he me’a ‘a Ha’apai. Kae tuku Sea ke u foki mai ki he *project* ko ‘oku me’a ai’a e Hou’eiki fekau’aki pea mo e vai ‘a Niuafo’ou, kae ‘uma’ ‘a e ‘uhila ‘a e ongo Niua.

Sea ko e ng ue ia ko eni Sea ‘oku ou ongo’i ‘e au Sea ‘i he taimi lahi l unga ‘i he me’a kuo ‘osi tu’u, Tongatapu, Vava’u, Ha’apai, ‘Eua. Ko e ongo Niua ‘oku ‘ikai ha...te’eki ai ke ‘i ai ha ‘uhila ia Sea ‘oku ‘i ai p ‘a e maama sola ‘a Niuafo’ou ko ia p . K ko e anga ‘o ‘eku faka’amu Sea pea mo e holi, ko ‘eku ng ue ko eni na’e fai holo p ‘i tu’a ‘a hono kolekole holo pea fakam l lahi, mea’i p ‘e he Minisit Pa’anga kae ‘uma’ ‘a e ‘Eiki Pal mia, na

laum lie lelei ke fakahoko 'a e ng ue ko ení ma'ae ongo Niua, ke tali 'aki 'a e si'i feinga'i ha'anau 'uhila p ko e h , he 'oku 'i ai 'a e fokotu'utu'u Sea pea mei he motu'a ni kae 'uma' 'a e 'Eiki N pele 'o e ongo Niua ki he me'a ko na'e me'a ki ai 'a e Fakafofonga Ha'apai 12 'a e ...ha ngaahi ng ue ma'a 'enau k inga.

Sea 'oku ou faka'amu 'oku 'i ai 'eku faka'amu pea mo e 'Eiki N pele 'i ai ha 'aho 'ikai ke mau to e fakafalala mai ki Tonga ni. Sea pea ko e fokotu'utu'ú ia 'oku ou faka'amu p 'e 'i ai ha 'aho 'e peh , 'ikai ke fuoloa Sea mei he ngaahi 'aho ni kuo kamata 'a e fai 'a e sio ki he ' me'a ko ia, pea ko e anga eni 'o e fakakaukau pea mo e faka'amú Sea, ko e 'uhinga ko 'a e kole ko ko ...ko e fai 'a e ng ue ko eni pea mo e talanoa ko eni ki he ngaahi ' me'a ia kuo 'osi tu'u ia 'i Tongatapu ni 'a e 'uhila, ko e vai ko 'a Niuafou'ou Sea.

Lord Tu'i'afitu: Sea ki'i fakatonutonu atu, Sea ...

Sea K miti Kakato: Ki'i fakatonutonu.

Lord Tu'i'afitu: Sea na'e fai 'a e fakahoha'a 'a e motu'a ni 'anenai ki he Minisit Pa'anga, tuku mu'a hono fakafaikehekehe'i hotau fonua ni, hang ko e me'a, he 'ikai to e 'i ai ha taimi 'e fakafalala mai 'a Niua ki Tonga ni. 'Oku ou lea atu fu'u Lao Fakaangaanga eni 'oku tau fa'u ko e pa'angá ke taha, pea vahevahe taau, m l Sea.

Sea K miti Kakato: M l , hoko atu 'Eiki Minisit .

'Eiki Minisit Ngaahi Ng ue Fakalotofonua: Sea fakam l atu p mu'a ki he toutou fakatonutonu 'a e 'Eiki N pele Sea k 'oku ou ongo'i p 'oku mahu'inga p ke fakahoko atu ai leva ke fakakakato ki'i fatongia ko eni Sea.

Tu'unga e vai 'a Niuafou'ou

Ko e vai ko 'a Niuafou'ou Sea, Sea ko e vai ko e taimi 'oku tau talanoa ai ko ki he vai Sea, fai 'a e feme'a'aki 'i he vai, ko e vaí ia 'oku ne hanga 'e ia 'o *determinet* p 'oku ne hanga 'e ia ia 'o pule'i 'a e mate pea mo e mo'ui 'i he maama ko eni. Ko e 'uhinga ia ko eni 'a e feinga ko eni Sea. Ko e *project* ko eni 'oku ou lave'i p 'e au 'a e lahi 'o e *project* ko eni 'oku a'u p 'o miliona mahalo, k ko e faka'amu Sea neongo p ko e ki'i toko fiha 'i Niuafou'ou k ko e mahu'inga ko eni Sea ke fakakakato mo fakaa'u 'a e ngaahi ng ue ko eni ma'a e ongo Niua. Fakam l p ia kuo tokoni 'a Siapani pea mo e ngaahi uma ng ue kehe, fakalelei'i 'a e vai 'a Niuatoputapu, pea mei heni leva Sea 'oku ou faka'amu p ke 'oatu 'a e ki'i ongoongo ko eni pea 'oku ou kole fakamolemole atu p , pea u h fanga 'i he Fakatapu. Ko e tu'unga ko eni ko ki Niuatoputapu kuo fai 'a e ng ue ke *upgrade* 'a e ngaahi toileti, h fanga 'i he Fakatapu ke *flush*, 'uhinga p Sea ke mea'i p 'e he Feitu'u na 'i he taimi ni lahi 'a e mahaki ko eni ko e taifoti h fanga 'i he Fakatapu, mo e ngaahi fokoutua kehekehe, fakatupunga 'e he ngaahi ' me'a ko eni Sea. 'Oku 'i ai 'a e faka'amu peh ia ki Niuafou'ou ka lava 'a e *project* ko eni ke lava 'o tu'u ha vai 'a Niuafou'ou, fakakakato 'ikai ke ngata ai Sea k ko hono ma'u ai ha ki'i me'i vai, tuku ai 'a e ki'i me'i vai ko 'oku nau f pea mo e ngaahi ' me'a peh ke nau inu p mei ai Sea h fanga 'i he Fakatapu, kae ng ue'aki ha ki'i me'i vai mei Vai Lahi tokua ko e faka'amu mo e fakakaukau ki he ngaahi ng ue kehe hang p ko e f mo e ngaahi me'a peh .

Sea 'oku ou kole fakamolemole atu au ki he Hou'eiki k ko e me'a ko 'oku ou faka'amu p Sea ke mea'i 'e he Feitu'u na pea mo e Hou'eiki ko e vai mo e 'uhila ko e ngaahi ng ue ia

‘oku ‘inasi ai ‘a e meimei ‘i he ngaahi vahefonua ‘i Tongatapu ni kotoa ‘o Tonga kotoa, ko e si’i ongo Niua eni ‘oku kei fai ‘a e feinga ko na’a lava ke fakahoko ki ai. Pea ko e ‘ai eni ko ke si’i fakahoko ‘a e ng ue Sea kuo nau to e l unga mai ‘a e Hou’eiki ia, kapau te tau fakatatau kitautolu ki he lahi ‘a e ng ue kuo fai ki Vava’u pea mo Ha’apai mo ‘Eua, ‘ikai ke ofiofi ‘a e fakamole ki’i me’a si’isi’i valevale ko eni ki he ‘aho na’e fokotu’u ai ‘a e ‘uhila ‘a Ha’apai p ko Vava’u p ko ‘Eua p ko Tongatapu Sea, k ko e faka’amu p Sea, ko e ‘uhinga ‘eku kolekole ko hang ko e me’a na’a ku lave ki ai ‘anenai, fakam l lahi ki he ‘Eiki Minisit Pa’anga mo e ‘Eiki Pal mia, Hou’eiki ko ‘enau tali lelei ke fakakakato ‘a e ng ue ‘oku te’eki ai ke si’i a’u ‘a e faifatongia ko eni ki he ongo Niua Sea. Hang ko e me’a na’a ku lave ki ai Sea, ko e faka’amu ‘o e fokotu’utu’u ko eni ki he fakalalakaka ko eni, faka’amu p ‘i ai ha ‘aho kuo u ongo’i lahi, ongo’i lahi, ongo’i lahi si’i fakahoha’asi ‘a kimoutolu Hou’eiki. Ong’i lahi Sea fakahoha’asia si’omau mata’i Niua, lahi ‘a e taimi ‘oku mau fa’a kole. Ko e me’a ko ‘oku ong’o Sea taimi ‘oku kole ai pea ‘ikai ke tali, faka’amu p ‘a e motu’a ni kae ‘uma’ ‘a e ‘Eiki N pele ‘i ai ha ‘aho ma lava p ‘o mo’ui pea mo e k ingá ‘i motu kae ‘oua ‘e to e fai ha hoha’asia noa kimoutolu Sea mo e Hou’eiki, fakam l atu Sea ‘a e ma’u taimi. M l .

Sea K miti Kakato: ‘E Hou’eiki ko eni ‘oku lava ...

Lord Tu’ilakepa: Sea fakamolemole atu ...

Sea K miti Kakato: K taki ‘o me’a ki lalo. Ko eni kuo lava ‘o fai ‘a e fakam ‘ala’ala ki he *optic fibre* pea peh ‘a e tokanga ‘a Vava’u ki he h ‘a e fu’u lahi ‘o e pa’anga ‘oku ‘ave ko ki Niua, ká ‘oku ou kole atu ‘oku to e ‘i ai pea mo e tokanga ‘e taha ki he pa’anga ‘e tolu miliona ko eni ‘oku ‘ave ko ki he fale Kasitomu, ke k taki ‘a e Minisit ko ia ‘o tali mai angé ‘a e fehu’i ko ia pea ‘osi ko ia pea toki hoko ki he ‘Eiki N pele fika 2 ‘o Vava’u.

Samiu Vaipulu: Sea ‘oku ou kole ...*sorry* ‘Eiki Sea, tapu mo e Feitu’u na Sea, kole atú ke tuku mu’a ke ‘osi he koe’uhi ‘oku tau kei fakalukufua ‘i he Budget Statement k tau toki hoko fakavouti ‘i he me’a. Kole atu ke tuku ke mau fakahoha’a atu.

Sea K miti Kakato: M l , m l ‘aupito ‘a e tokoni. ‘Eiki Minisit .

‘Eiki Minisit T naki Pa’anga H Mai: Tapu pea mo e Sea pea tapu pea mo e Fale ‘Eiki ni, kae ‘at ki he motu’a ni ke fai ha ki’i fakahoha’a. ‘Oku ou tomu’a tuku ‘a e fakam l ki he ‘Eiki Minisit Pa’anga kae ‘uma’ ‘ene Potung ue ‘i he fu’u ng ue lahi kuo lava ‘o fai ‘i he ta’u ni, ‘ikai ke ngata p ‘i hono fakakakato ‘a e fie ma’u ‘a e tu’utu’uni ‘a e lao ke lava ‘o ‘atita’i ‘a e fakamatala fakapa’anga ki he 14/15, k ko hono teuteu ‘o e palani ng ue fakapa’anga ‘a e Pule’anga ki he ta’u fakapa’anga hoko. Hou’eiki ‘oku ou tui na’a mou mea’i p ko e ‘uluaki ta’u eni ‘oku fakahisit lia ko hono tufa mai ‘a e ‘esitimeti m hina ‘e taha ki mu’a pea toki huufi ‘a e Fale ‘Eiki ni. Pea ‘oku ‘ikai ko ha ng ue si’i eni pea ‘oku ou fakam l ai ki he ‘Eiki Minisit Pa’anga pea mo ‘ene kau ng ue he ‘omi ‘a e taimi lelei mo e taimi fe’unga ke ng ue’aki ‘e he Hou’eiki ‘i he m hina ‘e taha ko eni kuo s tu’a mo e ki’i ako na’e fakalele ‘e he Fale Alea ke tokoni’i kitautolu ke to e maama ange ‘a e taimi ko ‘oku fai ai ‘a e feme’a’aki fel ve’i mo hono vahevahe ko ‘o e koloa ‘o e fonua.

Tokanga ki he mahino tupu e ng ue faka’ekonomika e fonua

Sea ‘ikai ke u ...ko e fakamalanga kuo fai ‘e he Minisit Pa’anga, te u to’o p ha ki’i me’a p ‘e ua ke u pou pou ki ai. ‘Uluaki ko e tupu ‘ikon mika p ko e ng ue’aki ‘i he lea

fakapilit nia ko e *GDP* 'a e fonua. Ko e taha eni he me'afua 'Eiki Sea 'oku ng ue'aki fakam mani lahi ke fua 'a e tu'unga faka'ekon mika 'o ha fonua. 'I he vakai fakam mani lahi ko e 'avalisi ko 'o e tupu faka'ekon mika fakam mani lahi na'e 'osi me'a p ki ai 'a e 'Eiki Minisit 'oku 'i he tolu mo e peseti si'i nai. 'I he Pasifiki mo hotau ngaahi fonua kaung 'api 'oku tau 'i he 'avalisi p ko ia tolu peseti 'e 2, tolu peseti 'e 4. Fakafehoanaki ko 'i he Pasifiki 'Eiki Sea na'e kau 'a e tupu faka'ekon mika 'a hotau ki'i fonua ni 'i he 14/15, 15/16 'i he sai taha 'i he m 'olunga taha. Pea tupu eni ia mei he ngaahi ng ue *project* lalahi na'e fakahoko hang ko e langa ko ia tokoni'i 'o Ha'apai mo e ngaahi tokoni kehekehe.

Ko e fakafuofua ko eni ki he ta'u fakapa'anga 'e tolu ko eni mei he Potung ue Pa'anga te tau tupu 'avalisi he peseti 'e 3 mo e ngaahi poini nai. Pea 'i he'ene ofi atu ko eni ki he teu ko eni 'o e sipoti 'e to e hiki ai 'etau tupu faka'ikon mika. 'Oku ne talamai ai 'Eiki Sea 'a e ngaungaue 'a e ngaahi *activity* 'oku fakahoko 'i he fonua ni 'i he ' sekitoa taautaha, 'i he sekitoa langá, 'i he sekitoa fakatupu koloa, 'i he sekitoa takimamata, 'i he sekitoa ko 'o e ngoué mo e toutai, 'a ia ko e ngaahi faka'ilonga lelei eni 'Eiki Sea ki he tu'u ko 'a e langa hake faka'ikon mika hotau fonua ni 'i he ta'u 'e tolu ko eni ka hoko. 'Ikai ko ia p 'Eiki Sea na'e me'a 'a e 'Eiki Minisit Pa'anga ki he ivi ko 'o e fonua ke lava 'o t naki fakalotofonua 'a e pa'anga ke mafuesia 'aki hono fua 'a e ngaahi ngafa fatongia ko é 'o e Pule'anga 'i he ta'u kotoa p ...

<005>

Taimi: 1540-1550

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: ... 'asi mei he Sitetisitika he ta'u e 3 ko eni, mo e ta'u e 3 ka hoko maí, ko e ivi ko 'o e Pule'anga ke t naki e pa'anga, 'ikai ke ngata p mei he tukuhau anga maheni, ka ki he'ene ngaahi s vesi ko 'a e Pule'angá, 'oku tupu 'i he ta'u ko ení. Pea na'e 'i ai foki e hoha'a ki he fel ve'i pea mo e tokoni ko mei tu'apule'anga, pe ko e tokoni mei hotau ngaahi kaung 'api, ko e *budget support*, 'oku fai 'a e ng ue v ofi 'aupito 'a e Pule'angá pea mo e ngaahi kautaha tokoni ko eni, pea 'oku nau fakapa'anga mai ko eni, 'Eiki Sea., 'oku 'omai p ia ki he Pule'anga ke nau hanga 'o vahevahe, 'i he 'Esitimeti ko eni 'a e silini ko ia, pe ko f e feitu'u 'oku 'ave 'o fakamoleki ki ai. Pea 'i he taimi tatau p , 'oku 'i ai mo 'enau ngaahi fie ma'u 'a e ' lelei faka'ekonómika ke *reform* ke toe lelei ange 'a e fakahoko fatongia 'a e Pule'angá, ka 'oku fakahoko ia 'e he Pule'anga. Pea mei he tu'unga ko ia, ko e tu'u ko ki he kaha'ú, Sea,

M teni Tapueluelu : Fakamolemole p Sea, ko 'eku kole

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: 'Eiki Sea 'oku ou lolotonga malanga.

M teni Tapueluelu : 'Oku ou kole fakamolemole atu, Sea. 'E lava ke 'omai ke mau fehu'i atu. Ko hono 'uhinga he ko e patiseti eni 'a e Pule'anga. Fa'u p 'e he Pule'anga, toe ha'u e Pule'anga 'o toe fakamatala tu'o 2. 'Oku 'i ai e ngaahi fehu'i 'oku mau fie ma'u ke 'ai. 'E 'osi e 'aho ni 'oku te'eki ai ke lava ke 'oatu e ngaahi fehu'i ko ia. Pea ko e fakamatala 'oku 'omai kia mautolu 'oku hang

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Sea, ka u ki'i faka'osi atu ai leva he miniti e 15 ko eni. Hou'eiki, he ko e toki kamata p eni 'etau p talanoa ki he'etau patiseti. Pea 'oku ou tui ko e lahi ange ko 'a e ' fakamatala ko ke tokoni'i'aki ko ki he mahino mo e maama ange ko 'etau Patiseti, 'oku ou tui, ka 'osi e uike ni, mou tat naki p ho'omou fehu'i, pea

mou toki fehu'i he uike kaha'u, 'oku ou tui 'e 'aho e 1 p pe 'aho e 2 ho'omou fehu'i he 'e toe mahino ange. Ka 'oku ou lave p au ki he ongo ki'i me'a e 2 ko eni. He ko e ongo fo'i me'a hulu eni 'oku ne hanga 'o hulu'i e hala fononga ko 'oku tau fononga atu ko ki ai. Pea ko e ki'i me'a faka'osi, 'Eiki Sea, te u ki 'i lave ki he *inflation*.

Lord Vaea : Ki'i fakatonutonu p , Sea.

Sea K miti Kakato : K taki Minisit .

Lord Vaea : M l Sea. Ko e m hina eni e 3 hono 'omai e l pooti ko eni, Sea. Pea 'i he'ene peh , ko hono'uhinga 'oku toe lahi ai e fehu'i, he na'e toe liliu mai p eni he uike ni. Ko hono 'uhinga p ia, k taki. Pea ko e liliu ko eni, 'oku fekau'aki ia mo e Minisit ko eni. Ko e 'uhingá he 'oku ne t naki p 'e ia 'ene tukuhau p ia 'a'ana 'o fai'aki p ia 'ene ng ue. Ko hono 'uhinga ia 'oku fai ai 'a e tokanga atu ko ke fakatonutonu. Ko hono 'uhinga ia 'oku fai atu ai e tokanga atu, ki he tafa'aki ko eni, ke fai mai ha fakamatala lelei ki ai. K taki p , Sea, kae tautautefito ki he Minisita ko eni. Fa'u e *budget* ko eni, pea ne toe t naki'i p 'eia 'ene pa'anga kehe.

'Eiki Minisita T naki Pa'anga H Mai: 'Eiki Sea, fakatonutonu atu. M l Sea. Ka u ki'i fakatonutonu atu, 'Eiki Sea. Ko e Patiseti mo e pa'anga ko 'a e fonua ni, 'oku t naki kotoa p ia ki he kato e taha, ko e 'akauni 'a e Pule'anga. Ko hono vahevahé 'oku fakahoko ia 'e he Pule'anga, pea toki 'omai ki he Fale ko eni ke nau tali. 'Ikai ke toe 'i ai ha me'a ia. Ko e Fale p ko eni 'oku nau tali hono vahevahe 'a e pa'anga mo e *resource* 'a e fonuá. 'Oku te'eki ai ke tali ia, Sea. Ko e ' fokotu'utu'u eni ia 'a e Pule'anga 'oku 'omai ki he Fale 'eiki ko eni ke alea'i ai. Pea 'oku hala mo e peh , Sea, 'oku t naki p 'e he motu'a ko eni ia e silini ke fai 'aki e loto 'o e motu'a ko eni. Fakamolemole, 'Eiki Sea, ko e silini ia 'a e Pule'anga, ke fatongia p 'o e motu'a ni ko hono t naki. Ko e vahevahe, fai ia 'e he Fale 'eiki ko eni. Ko e 'io mo e 'ikai, ko e Fale 'eiki ia ko eni. Pea 'oku 'ikai ha me'a 'e ta'eliliu, 'Eiki Sea. Ko e Folofolá pe 'oku 'ikai ke tau toe lava 'o liliu. Ko e me'a kotoa p 'oku tau 'i heni ke alea'i. Pea ko e h e me'a'oku loto lelei ki ai e Fale ni, ko e me'a ia.

Fakafiem lie tu'unga holo totongi koloa

Ka u faka'osi, 'Eiki Sea, ki he miniti e 10 ko eni, ko e ki'i poini p e taha ko e *inflation*. Ko e tu'u ko 'a e totongi koloa, ko e taha 'a e koloa 'oku ne uesia lahi 'a e feliuliuaki ko 'a e totongi koloá, ko e lolo. Ko e totongi ko eni 'o e lolo 'i he ngaahi ta'u 'e 2 pe 3 ko eni kuo tau s tu'a mei ai, mahino 'aupito 'ene holo. Holo 'aupito. Ka neongo ia, 'i he fu'u uesia ko eni 'o e feliuliuaki ko eni 'a e ' takai, mo e to'u la'ala' ko eni na'a tau faí, 'i ai leva e uesia 'e he ngaahi koloa fakatupu fakalotofonua, 'a e mahu'inga ko 'a e fefakatau'aki 'a e ngaahi koloá. Ka 'i he fakamatala 'oku 'omai 'e he Potung ue Pa'anga, 'Eiki Sea, ko e *inflation* 'oku 'i he l volo ma'ulalo 'aupito 'a e totongi koloa pea 'oku fakafiem lie. Ko e 10 miliona, Sea, kuo vahe'i ki he sipoti

Vili Hingano : 'Eiki Sea, ko e ki'i fehu'i ki heni, 'Eiki Sea. M l 'aupito, 'Eiki Sea. Fiefia 'aupito 'i he toe fakahoko mai 'e he 'Eiki Minisit T naki Pa'anga, 'a e me'a ko eni kuo me'a ki ai e 'Eiki Minisit Pa'anga, 'o fekau'aki mo e 'ekon mika, mo e tu'unga ko eni e 'ekon mika. Sea, 'oku ou tui 'oku mea'i p 'e he 'Eiki Minisit , 'a e 'uhinga e *GDP*. 'Oku 'uhinga ia ki he *employment*, pea mo e *taxation*, fakalotofonua. Ko e ngaahi *project* ko eni 'oku 'omai mei tu'apule'anga, 'oku 'ikai ko ha me'afua lelei ia ke ne *determine* 'a e tu'unga

faka'ekon mika hotau fonua ni. Ka ko e me'a ko eni na'a ne me'a mai 'aki, na'aku 'osi fakahoha'a 'anenai ki he tu'unga ko eni 'oku hala.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Sea, ko e fakatonutonu eni? M l 'Eiki Sea.

Sea K miti Kakato : Sai p , 'Eiki Minisit , me'a hifo ki lalo kae 'oua ke 'osi 'a e me'a 'a Ha'apai 12.

Tui 'oku hala peh holo totongi koloa

Vili Hingano : Ka 'oku 'uhinga p 'eku toe fokoutua haké, Sea, ko hono 'uhingá he kuo 'osi talamai 'e he *Budget Statement* ko eni, 'oku hala e fakamatala ko 'oku 'omai. Pea 'oku 'uhinga pe h 'eku toe fokoutua hake, ke ke fakapapau'i, 'o hang ko e me'a ko eni kuo ne toki me'a fakamuimui'aki, 'oku 'ikai ke fu'u m fana e motu'a ni ki ai. 'Oku 'ikai ke u tui peh , Sea, ko hono 'uhingá, kapau leva 'oku holo 'a e lolo, holo mo e h mai ko ia 'o e koloá, na'e 'ikai totonu ke tau *offer* 'etautolu ha *Cost of Allowance* ki he kau ng ue faka-Pule'anga, he 'oku n molo p ia.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai : Se, kuo 'osi e fakatonutonu kau hoko atu 'eku malangá he kuo mei 'osi 'eku taimi, m l .

Vili Hingano : Te ne tali 'eku fakatonutonu, Sea? Ko e me'a ia ko 'oku ou fakahoha'aki ai, koe 'uhinga he 'oku tonu ke mahu'ingam lie 'aupito 'a e, kapau na'e *demand* mai 'e he kaung ue faka-Pule'anga e *COLA*, p seti e 5, pea 'oku totonu leva ke ma'olunga e *inflation*, pea ma'olunga pea mo e h koloa mai. Ko e fo'i me'a ko eni 'oku hoko ko eni, ma'ulalo e lolo, 'a e totongi e lolo, ma'ulalo e h koloa mai. Ngata he'etau fo'i manioke mo 'etau fo'i kumala fakalotofonua, 'oku ki'i lahi ko e 'uhingá ko e la'ala' na'e hokó. Kae meimei ko e k toa kitautolu ko eni, 'oku 'i ai p 'etau ki'i fo'i manioke ia 'atautolu mo 'etau fo'i kumala. 'A ia 'oku 'ikai ke ne hanga 'eia 'o uesia ai 'a e tu'unga ko eni. Pea 'oku totonu ke hanga 'e he *COLA* 'o fakamahino mai kia kitautolu, ko e me'a ko 'oku t 'olunga, ke mahu'ingam lie 'a e hiki ko eni na'e toe fai ko eni 'a e hiki peseti 'e 5 ko eni 'o e *COLA*. Ka ko 'ene tu'u ko 'oku fai e hiki, lolotonga ko iá 'oku 'i lalo e me'a ko , ta'efakafiem lie ki he motu'a ni, Sea. M l 'aupito.

Tokanga ke vahevahe fakapotopoto koloa & pa'anga e fonua

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: M l 'aupito 'Eiki Sea. Fakam l atu ki he Fakafofonga he lave ki he kongá ko iá. He 'ikai ke u lave ki ai he 'e fu'u l loa ia. Mahalo 'oku toe p e ki'i miniti e 5 pea 'osi 'eku taimi. Te u ki'i foki mai au ke u fakam 'opo'opo, Sea., 'i he 'isiu ko na'e talanoa'i, ko e vahevahe lelei, pe ko e vahevahe taau, pea mahalo ko e fakalea ko te u ng ue'aki 'e aú, Sea, ko e vahevahe fakapotopoto. Ko e ivi ng ue ko 'o e fonua ni 'i he koloa mo e pa'anga, 'oku t naki ia mei he ngaahi tapa kehekehe. Pea ko hono 'omai leva ko iá, hang ko e ' fakahoha'a ko kuo faí. 'Oku fakaho'ata mai eni 'i he sino 'o e ngaahi Potung ue. 'A ia ko e ngaahi Potung ue ko eni 'a e Pule'angá 'oku nau fakahoko fatongia 'i Tokelau, Fatafata m fana, Ha'apai, pea peh mo Tonga 'Eiki ni. Ko e kongá ko eni na'e lave ko ki ai 'a e fakamatala ko 'a e *Statement* ia, ko e ngaahi *project* makehe

Tokanga ki he 3 miliona vahe'i ki he langa fale Kasitomu

Lord Tu'ivakan : ... M lie ho'o me'a 'au, ka 'oku ou peh 'e au ke ke tali mai ange. Ko e h e 'uhinga e me'a 'oku 'oatu ai e 3 miliona? Mahalo ko e me'a ia na'e fie ma'u ke mau fanongo ki ai, ka 'oku ke t atu 'e koe ho'o me'a he feitu'u kehe, m l .

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai: Sea, na'a ku mei tali p 'eau e fehu'i 'anenai, ka ko e 'uhinga ko e mahino ko ki he motu'a ni, 'i he tataki ko 'oku fa'i, ko e talanoa fakal kufua eni. Te tau foki kitautolu 'i ha 'osi 'a e *Budget Statement*, te tau foki leva ki he ngaahi patiseti ko 'a e ngaahi Potung u'e, ki hono vahevahe ko 'a e pa'anga ko 'a e fonua. Pea 'oku ou peh 'e au ko e taimi ia ke u toki tali ai ki he fehu'i ko eni. Ka neongo ia,

'Eiki N pele Tu'ilakepa : Sea, ki'i fakamolemole p , 'Eiki Minisit . Sai p ko e 'uhinga ke tau 'ai p , he ko e 'uhinga ko e Fale Alea ke tau fetokoni'aki p . Pea 'oku ou tui au ki he me'a ko ke tau ng ue fakataha, 'Eiki Sea, ki he me'a na'a ke me'a mai. Pea ko e tokoni atu p ki he Feitu'u na ke ke mea'i. Te tau toki 'alu fakavouti ki he pepa ko , pea toki fai leva ho'o vahevahe mai e me'a ko eni.

'Eiki Minisit T naki Pa'anga H Mai : Ko ia.

'Eiki N pele Tu'ilakepa : Ko e me'a ko na'e 'oatu 'e he Sea, hang ko ia 'oku me'a ki ai e Fakafofonga Tongatapu, ke ke me'a mai ange ki he 3 miliona

<006>

Taimi: 1550-1600

Lord Tu'ilakepa: Ko e me'a ia, hang ko e me'a ko ena 'oku ke me'a mai ki ai. Hono fakatu'ut mak'i eni 'Eiki Minisit . Ko e kole ko ia 'a Ha'apai 'o peh ko e 'ai ko e vahevahe fakapotopoto 'a Niua. Na'e 'osi fai 'a e fo'i polokalama ko ia 'i Ha'apai, 'ai e m sini 'uhila he ' 'otu motu kotoa. Ko e h 'a e me'a 'oku hoko ki ai? 'Ikai ke toe lava, maumau 'a e ngaahi fu'u m sini ia ai.. Ko e kole ko ia ki he Pule'anga ke toe 'oatu ha pa'anga ki he fonua ni, ko hono faingata'a ia hono tukuange ko ia 'o Niua ke nau 'alu ki he fakalakalaká, he 'oku nau tokosi'i 'e 'ikai te nau lava mafeia, 'o fua...

Veivosa Taka: 'Eiki Sea fakatonutonu Sea.

Lord Tu'ilakepa: Tau 'ai mu'a fakalelei p .

Veivosa Taka: Ko e fakatonutonu ko e m sini 'a Ha'apai 'oku kei lele lelei p .

Lord Tu'ilakepa: Sea, 'oku 'ikai ke lava ke 'oku 'i ai foki 'a e kaati ke mono he. 'Oku 'ikai ke toe lava ia 'o 'utu. 'Oku 'ikai ke toe lava ke ma'u 'a e kaati koe'uhi ke 'ai ke mono ke mo'ui 'a Ha'apai k toa he 'otu motu. 'Oku tau manavasi'i na'a a'u 'a Niua ki he tu'unga ko eni. 'Oku 'ikai fakapotopoto 'a e vahe ko ia 'oku fai.

Lord Fusitu'a: Sea ko e ki'i tokoni p ki he N pele.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke u tali 'a e tokoni, he 'oku te'eki ai ke sio ia 'i Niua.

Lord Fusitu'a: Kae 'ai 'a e fakatonutonu. Me'a ki lalo, me'a ki lalo. 'Eiki Sea ko e me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a e Minisit ko e 'uhilá pea mo e vaí 'oku 'inasi ai 'a Tonga ni k toa. 'Oku i ai 'a e ngaahi fonua 'i 'Afilika mo 'Itiopea pea mo Somalia f , 'oku nau ma'u 'e kinautolu 'a e ngaahi *core* s vesi ko eni. Ko e ngaahi s vesi eni ia, ko e ngaahi fatongia tefito ia 'a e Pule'anga ke ne 'oange ki he'ene kakai. 'A ia kapau 'oku 'i ai ha me'a peh 'oku fakahoko 'e he Pule'angá, 'oku ou tui tuku p ia ke fakahoko. Ko e 'uhinga 'oku fakahoko ai, he na'e te'eki ai ke 'inasi ai 'a e ongo Niua he me'a ko ia.

Lord Tu'ilakepa: 'Eiki Sea kapau te tau fakamatala ki Somalia p pea mo Tenisenia 'oku 75 miliona 'a e ngaahi fonua ko ia. Ko e ki'i v henga ko eni 'oku 1500 ko pe 'oku 1200...

Lord Fusitu'a: Sea 'etau tu'utu'uni, 'oku te'eki ai ke 'osi 'a e fakatonutonu. Kapau 'oku 'i ai ha me'a peh 'oku ou tui 'oku totonu ke fakahoko ia 'Eiki Sea. He ko e tu'u mai ko ia 'a e 'Otua mo Tonga ko hoku Tofi'á 'oku 'ikai ke kau 'a Niua ia ai? 'Oku 'Otua mo Tonga hoku tofi'a mo Niua pe.

Lord Tu'ilakepa: Fakatonutonu atu Sea. Ka ko e h 'a e 'uhinga 'oku ke me'a ai he Fale ko eni? Ko e h 'a e 'uhinga 'oku ke me'a ai he Fale ko eni?

Lord Fusitu'a: He ko e 'Otua mo Tonga ko hoku tofi'a..

Lord Tu'ilakepa: Ko ia..

Lord Fusitu'a: P 'i me'a ki lalo kae tuku ke fakahoko 'a e ng ue ko e ma'a e ongo Niua.

Sea K miti Kakato: Hou'eiki k taki 'o tui homou kote.

Lord Tu'i'afitu: 'Eiki Sea ka u ki'i faka'osi miniti p 'e taha. Sea ko 'eku fakahoha'a atu p fekau'aki mo e Falemahaki 'o Ha'apai ke fai hano fakatokanga'i 'a e falemahaki 'o Ha'apai, na'e 'osi fai 'a e ng ue ki ai. Ko hono ua, 'oku 'ikai ke 'asi 'a Ha'apai ia ha Pangik 'i M mani 'oku ne tokoni'i ha fakalalakaka 'i Ha'apai. 'Oku 'i ai 'a e Pangik Fakalalakaka 'o Esia mo fe ko e 'uhinga ia 'o e fakahoha'a 'a e motu'a ni na'e tui ai 'anenai. 'Ikai ke 'asi ha pangik ia p ko e *World Bank* p ko e h 'i ha tokoni'i e ki'i motu lavea ngofua ko eni ko Ha'apai. 'Oku ou peh Sea 'oku 'ikai ke maama lelei 'a e polokalama ko eni 'oku fai ai 'a e fakahoha'a. M l Sea.

Veivosa Taka: Kau ki'i tokoni atu p fekau'aki mo e falemahaki. M l Sea pea tapu mo e Feitu'u na. Ko e falemahaki ko ia 'o Ha'apai kuo 'osi maau ke langa. 'A ia ko 'ene hiki ia mei Niu'ui 'o 'ave ia ki Ha'apai *High* 'a e fo'i kongá ko ia ki liku. Kuo 'osi faka'at , ko e tali p eni ia 'a e *contractor* ke ne fai 'a e ng ue. Mahalo 'e toki me'a atu p ki ai 'a e Minisit Mo'ui. M l Sea.

Sea K miti Kakato: M l 'aupito Hou'eiki kuo lava hotau fatongia he 'aho ní, pea 'oku ou fakam l atu kiate kimoutolu 'i he feme'a'aki ko eni kuo lava, pea te tau toki hoko atu 'apongipongi Ko e 'uluaki faingam lie 'e 'ave ia ki Tongatapu 4 pea toki hoko ki he ..

Sea K miti Kakato: Sai.

Tali ki he falemahaki 'o Niuatoputapu & Ha'apai mo Vava'u

'Eiki Minisit Mo'ui: Sea ki'i miniti 'e taha. H fanga atu p he fakatapu Sea 'oku ou 'ilo p 'oku 'api'api 'a e taimi. Ko e ki'i fakahoha'a p Sea he hoha'a ko ia 'a e 'Eiki N pele Fika 2 ko ia mei Vava'u ki he falemahaki ko ia 'o Vava'u. 'Eiki Sea te u ki'i fakahoko atu p kuo 'osi fai 'a e tanupou 'o e Falemahaki 'o Niuatoputapu, pea 'oku lolotonga fai 'a e langá ia Sea. Kuo 'osi fai mo e fokotu'utu'u 'oku *fund* ia 'e he *European Union*. Ko e falemahaki ko eni ko 'o Ha'apai, ko e *ADB* ia Sea pea kuo 'osi maau mo e ng ue ki ai 'o fokotu'utu'u ke vave ni p ke kamata pea mo ia. Ko e me'a ko eni ki Vava'u kuo 'osi mahino p ki he Feitu'u na Sea kae 'uma' 'a e Fale 'eiki ni, 'i he 'A'ahi Fale Alea. 'Oku 'osi mahino 'a e palopalema ki he *asbestos* kae 'uma' 'a e *structure* ko ia 'o e *building*. 'Oku 'osi 'i ai 'a e kau 'enisia mei he *ADB* mo e *World Bank* na'a nau 'osi 'o fai hono savea'i, ke *contempt* 'a e *building* kae langa. Na'a nau mai kinautolu ia mo e L pooti 'oku kei sai p . 'Oku 'osi tali 'e he Pule'angá 'a e Patiseti 'i he Tokoni ia 'a e *World Bank* pea mo e Pule'anga 'Aositel lia, ke fai hono fakalelei'i 'o e 'ató 'o fetongi pea mo hono *major renovation* kau ai 'a e taila mo e hala Pule'anga mo e ngaahi me'a kehe. Ke 'osi ange ko eni Sea 'oku faingam lie 'a e Falemahaki ko ia 'i Niuatoputapu kae 'uma' 'a e Falemahaki ko ia 'o Vava'u Sea. 'Oku ou tui mahalo 'e toki me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisit . Ko e me'a ko ia na'e 'asi he me'a ko ia ki Vava'u na'e 'ikai ke 'asi ai ha Patiseti ka 'oku 'i loto ia 'i he t pile 'i he *National Budget* 'a e Pule'anga 57 miliona ki he ngaahi *project* kehekehe ka 'oku 'ikai ke fakaikiiki he me'a, 'e toki me'a ki ai 'a e 'Eiki Minsita Pa'anga. Ko e tu'u he taimi ní ki he ngaahi hoha'a 'a e Hou'eiki 'oku ou tui 'oku tonu ke fai ha fiem lie kae toki fakama'ala'ala ia 'e he 'Eiki Minisit Pa'angá 'a e t pile ko ia 'oku 'asi ai. 'Oku 'asi p he Patiseti m l .

Sea K miti Kakato: Tau liliu 'o **Fale Alea**.

(*Ne me'a mai leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea – Lord Tu'ivakan ki hono me'a'anga*)

'Eiki Sea: Hou'eiki, m l 'aupito 'a e feme'a'akí, ka tau kelesi, ka tau toki kamata ki he 10:00 'auhu.

Kelesi

(*Na'e kelesi tuku ai pe 'e he 'Eiki Sea*)

<008>

Fakam 'opo'opo Feme'aki Fale Alea 'o Tonga

'Aho T site, 07 'o Sune 2016

10:00 am

Fale Alea 'o Tonga

1. Lotu – 'Eiki Minisit Pa anga

2. Fuakava i o e Eiki Minisit ki he Ngaahi Ng ue Lalahi mo e Takimamata

3. Ui 'o e Fale Alea

4. Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

5. Fili o e Sea K miti Kakato

Fokotu u e he Fakafofonga N pele Fika 2 Ha apai a e Fakafofonga Ha apai Fika 12 pea pou pou i.

Fokotu u e he Minisit T naki Pa anga a e Fakafofonga N pele Fika 1 Ha apai. Me a a e Fakafofonga N pele Fika 1 Ha apai o fakafoki a e fokotu u pea pou pou ki he fokotu u a e Fakafofoga N pele Ha apai.

Fokotu u e he Minisit T naki Pa anga a e Fakafofonga Tongatapu 9 ko e Sea o e K miti Kakato pea pou pou i.

P loti o loto a e toko 13 ki he Fakafofonga Tongatapu 9 kae toko 9 ki he Fakafofonga Ha apai 12.

Tali e he Fale Alea ke hoko a e Fakafofonga Fika 9 o Tongatapu ko e Sea o e K miti Kakato.

6. L pooti mei he ongo M mipa na a na ave a e Tali Folofola

Fakafofonga Fika 12 Ha apai na e folofola a e Tama Tu i ke kamata a e mo ui ma á i he Fale Alea o Tonga pea oku totonu ke toki oatu a e tohi tali folofola he hili hano ng ue i a e ngaahi me a i he tohi e he Hou eiki M mipa o e Fale Alea.

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 1 o Vava u o fakam lo ia a e lotu ne tataki aki a e fakataha o e pongipongi ni pea me a ki he hisit lia o e ng ue fakataha a e Pule anga mo e siasí kae hoko ha fonua.

Me a a e Minisit Mo ui o fakamamafa i a e mahu inga e tu unga mo ui lelei e kakai o e fonua. Fokotu u ke tukuange ha faingam lie ki he Potung ue Mo ui ke nau lava mai o fakahoko ha ngaahi sivi mo ui lelei o e Hou eiki M mipa pea mo ai foki ha polokalama fakam lohisino a e Hou eiki. Kole mo ha faingam lie ke me a ange a e Hou eiki M mipa ki hono fakaava a e Summit i he aho 20 o Sune he taimi 9am ke fakah a e pou pou mei he Fale Alea ki he mo ui lelei.

7. Lao Fakaangaanga Fika 8/2016: Lao Fakaangaanga ke fakah atu a e Pa anga ki he Ngaahi Ng ue a e Pule anga 2016/2017

Me a a e Minisit Pa anga o fakama ala ala a e patiseti a ia oku fen pasi mo e T Folofola a e Tama Tu i i hono huufi o e Fale Alea. Ko e fatu o e Patiseti oku makatu unga ia i he tu unga faka ekon mika o e fonua mo tu apule anga. Ko e Patiseti

ko e 545.1m, a ia oku hiki aki a e p seti 10 mei he ta u fakapa anga lolotonga. Ko e 327m oku i he pa anga ia i he lao fakaangaanga ko eni kuo fakah mai ki ho Fale.

Lau uluaki a e Lao Fakaangaanga ke fakah atu a e Pa anga ki he Ngaahi Ng ue a e Pule anga 2016/2017. P loti o tali 18/1.

Lau tu o ua a e Lao Fakaangaanga ke fakah atu a e Pa anga ki he Ngaahi Ng ue a e Pule anga 2016/2017. Kole a e Fakafofonga Ha apai 12 ke tukuhifo ki he K miti Kakato. Tukuhifo ki he K miti Kakato.

8. KOMITI KAKATO

Me a a e Sea o e K miti Kakato o fakamanatu mai a e fatongia o e Fale Alea i hono unuaki hotau fonua ki mu a.

Hoko atu a e me a a e Minisit Pa anga o fakama ala ala a e Patiseti. Oku fakatefito i he ngaahi tu unga faka ekon mika fakafonua mo ia i tu apule anga.

Fehu i a e Fakafofonga N pele Eua ki he hiki v henga oku asi i he esitimeti pea mo e kole ki he Minisit p oku iai ha founga t naki pa anga fo ou ke fakapa anga aki a e hiki koia. Kole a e Minisit ke toki tali anai i he ene me a.

Fehu i a e Fakafofonga N pele Fika 1 o Vava u fekau aki mo e ngaahi fakatonutonu mai ki he esitimeti mo e fakamatala patiseti kae peh ki he hiki fakalahi he Patiseti. Kole a e Minisit te ne tali atu mo e fehu i koia anai.

Fehu i a e Fakafofonga N pele Eua o kole ke fakama ala ala mai a e tu unga o e tu unga satelaite ko eni kuo me a mai aki e he Minisit Pa anga. Me a a e Minisit ko e inasi o e Pule anga i hono lisi atu o e tu unga satelaite ko hono omai a e *transponder* pea oku omi ia ke tokanga i mo ng ue aki e he Pule anga ko e koloa e fonua.

Fehu i a e Fakafofonga N pele Fika 1 Vava u pe ko e h a e me a oku hoko ki he Sipoti a e Pasifiki na a tau paasi hono Patiseti ka oku te eki ke maau a e fokotu utu u ia ki ai.

K MITI KAKATO 2PM

Fehu i a e Fakafofonga N pele o e Ongo Niua ke fakama ala ala a e vahevahe o e pa anga tokoni, a e konga oku ave ki he v henga mo e konga oku ave ki he ngaahi ng ue kehe.

Fokotu u a e Fakafofonga Ha apai 12 ke oua e tali a e Fakamatala Patiseti he oku ngali li ekina a e vahe Ha apai. Na e me a a e Pal mia e ikai nounou a e Patiseti k oku *deficit* a e Patiseti. Iai a e tokanga he ko e p seti pe e 2 oku ave ma a Ha apaí pea oku ikai ata mai heni a e vahevahe tatau etau koloa, pule lelei pea mo e fakahoko fatongia fakapal fesinale. Neongo oku makatu unga eni i he tokolahi ange a Tongatapu, k oku ikai ko ha uHINGA lelei eni ia ke li ekina ai a Ha apai. Pea oku ikai ha fokotu utu u he Patiseti ko eni ke tokoni i a e kakai o Ha apai, hange ko hano fakangofua a e mokohunú, he ko enau ma u anga mo uí ko e toutaí. Pea oku lahi a e ngaahi me a i loto he fakamatala patiseti oku makatu unga ai a e fokotu u ke oua na a tali a e fakamatala patiseti.

Me a a e Minisit Pa anga p.111, tepile 6-10 Ngaahi Polokalama Tokoni ki Ha apai ko e fakaikiiki ia o e tokoni ki Ha apai o kau ai a e keipoló, ka ko e tokoni lalahi pe ia. Pea oku fua p e Tongatapu ni a Ha apai. Ko e taumu a ola fika 2 ia oku tokangaekina ai a e ngaahi motu o kau ai a e tokoni i he no he Pangik Fakalalakaka. Ko e sio loloa eni ki he kaha u o Ha apai.

Me a a e Fakafofonga Ha apai 13 o fakam l ia a e ng ue a e Pule anga. Fehu i ki he Minisit Pa anga o kole ke fakamaama mai a e fokotu utu u na e me a ki ai fekau aki mo e v henga m l l o e kau ofisakolo mo e kau pule fakavahe. Me a a e Minisita Pa anga e kau a e kau ofisakolo mo e kau pulefakavahe ki he ma u v henga m l l , a ia ko e p seti e 15 pea e fakalelei i mo honau v henga.

Me a a e Fakafofonga N pele Fika 2 o Vava u ki he tokoni ki Vava u i he peesi 110, T pile 6-9. Tokanga ki he tu unga fakatu ut maki oku i ai a e falemahaki o Vava u. Tokanga ki he tuai hono fakakakato e ng ue langa mo tokoni ki Ha apai i he hili a e afaa pea tukuaki i ai p ko e tuai koe uhi ko e ngaahi me a fakakelekelé. Fehu i ki he Minisit Fonua pe ko e h a e palopalema ko eni oku hoko ko e kelekelé. Fehu i mei Vava u ko e ongo Niua oku ave ki ai a e 10m, oku ngali fu u lahi.

Hokohoko atu ai pe a e feme a aki i he Fakamatala Patiseti.

FALE ALEA [4pm]

Toloi a e Fale Alea ki he 10am Pulelulu 8 o Sune 2016.